Михайло Грушевський

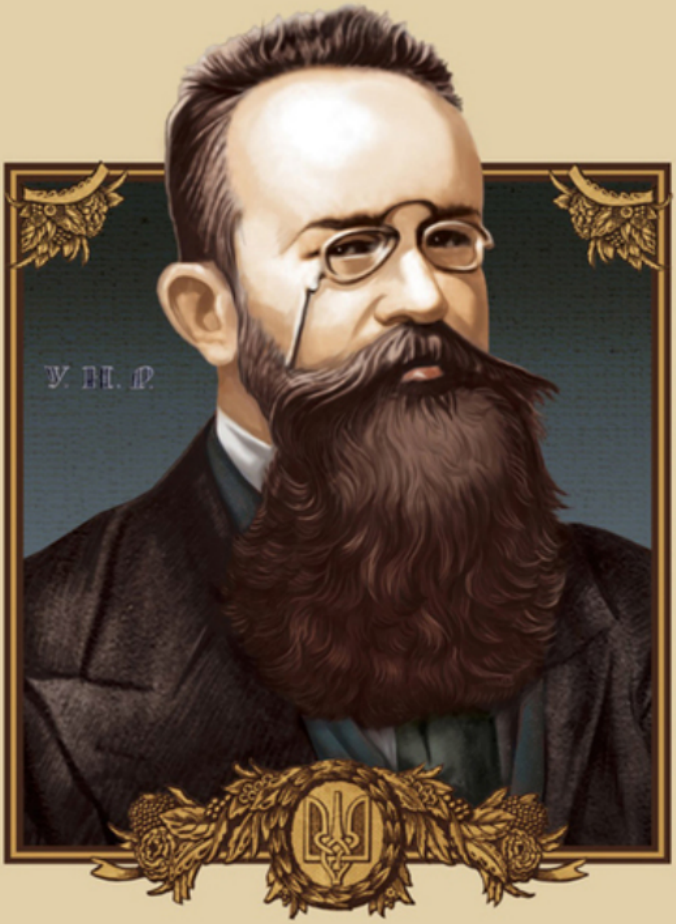

Знамениті українці

FOLIO

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Михайло Грушевський (1866—1934) є однією з головних постатей українського національного самоствердження в новітній історії України. Видатний вчений і суспільно-політичний діяч, він створив 10-томну «Історію України-Руси» – першу повну історію України, таким чином перевершивши навіть таких своїх видатних попередників, як Костомаров, Куліш, Драгоманов, Антонович. Але Грушевський не тільки писав історичні праці, він сам творив історію: 1917 року став на чолі нової Української держави – його було обрано головою Центральної Ради (1917—1918), яка в 1918 році проголосила Українську Народну Республіку (УНР). Завдяки цьому світ дізнався, що на землі існує Українська держава, президентом якої і був М. С. Грушевський.

- Юлія Тагліна
  - * * *

Юлія Тагліна
Михайло Грушевський

* * *

Довгі роки згадка про Михайла Сергійовича Грушевського, академіка Всеукраїнської академії наук, академіка Академії наук СРСР, колишнього голови Центральної Ради, славетного історика була у свій час крамолою. Чому так сталося?

В «Большой советской энциклопедии» про нього написано так: «Грушевский Михаил Сергеевич – украинский буржуазный историк и историк украинской литературы, один из лидеров украинского буржуазно-националистического движения. В марте 1917-го примкнул к партии украинских эсеров и возглавил буржуазно-националистическую украинскую Центральную Раду, став одним из главных ее идеологов.

…Научное значение трудов Грушевского ограничено тенденциозностью в отборе и обобщении фактов, националистической интерпретацией источников».

А ось що писав про Грушевського І. Крип'якевич у 1935 році: «Грушевський перший поставив українство на Наддніпрянщині «на весь зріст» – вимагав, щоб українці не тільки розвивали все більше свою культуру, але й виступали як самостійна нація на європейському полі. І у своїх історичних працях, і у численних статтях він усе розбуджував національну свідомість і кликав до праці й організації. Коли ж прийшла революція, він став на чолі нової української держави і з своїми найкращими намірами старався вести її до розвитку та сили.

Та йому не довелося дійти до бажаної мети. Будова, якій присвятив так багато зусиль, упала. А проте ім'я першого Президента української Держави збережеться у вічній пам'яті нашого народу. Він ніколи не забуде Того, що так щиро любив Україну, так багато за неї вистраждав та ціле Своє життя присвятив для її добра».

Сам же Грушевський звертався до українців з такими словами: «Я хочу жити, щоб працювати, страждати і боротись разом з вами».

І сьогодні ми розуміємо, що Грушевський був саме такою людиною, яка жила, працювала, страждала і боролася разом зі своїм народом.

Михайло Сергійович Грушевський народився 17 (29) вересня 1866 року у місті Холм (нині польське місто Хелм), що було свого часу засноване князем Данилом Галицьким, де й провів перші роки свого життя.

Але родина Михайла Сергійовича походила не з Холмщини.

«Я походжу з давньої (звісної з XVIII в.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загніздилася в Чигиринськім повіті», – писав Михайло Сергійович в автобіографії.

Якщо казати точніше, то Михайло Сергійович Грушевський походив з козацького роду Грушів-Грушевських. Ще за часів Богдана Хмельницького в історичних спогадах фігурує військовий писар Іван Груша, «чоловік дуже освічений і розумний».

Михайло Грушевський пізніше так писав про свої коріння: «Наша сім'я походить з Чигиринщини. Найстарший осідок її мені відомий в селі Худоліївці, що завдячує своє ім'я, очевидно, сотникові Худолієві, який після Зборівського трактату пробував підняти повстання на Запоріжжі, але програв справу й положив за неї головою. Вся околиця взагалі заселялася в першій половині XVII віку. Чи належали Груші до перших осідників Худоліївки, чи зайшли пізніше, не знаю. Мій далекий родич і приятель Марко Федорович Грушевський, що уродився сам в Худоліївці й збирав відомості про наш рід з клирових відомостей київської духовної консисторії, знаходив у них як найстаршого предка добродія, що підписувався: «Василь ГрушЂвъ». Се був мій прадід, дячок, дальше котрого Марко Федорович не міг прослідити сього роду. Але оповідав, що, чистячи криницю в Худоліївці чи при якійсь іншій оказії, витягли брус з вирізаним іменем священика Данила Грушевського і роком 1770-им котримсь. Прізвище се взагалі не часте на Україні. В актах мою увагу звертали «бояре Грушівські» з Кобринського повіту XV—XVI вв. Може, наш рід і стояв у зв'язку з ними, але я тому документальних доказів не знаю, правда, що й не шукав за ними».

Батько Михайла, Сергій Федорович (1833—1901), виріс у родині диякона. Свого часу він здобув вищу освіту – закінчив Київську духовну академію, проте після закінчення навчання не став священиком, а почав працювати вчителем словесності. Сергій Федорович був талановитим педагогом. Розпочавши кар'єру звичайним вчителем, він невдовзі вже працював інспектором, потім директором і отримав титул «превосходительства». Саме він склав зразковий шкільний підручник церковнослов'янської мови. Ця його праця мала визнання майже по всій Російській державі і принесла автору чималу славу та гроші.

Батько М. С. Грушевського був людиною спокійною та врівноваженою. Свої сили і любов він витрачав не тільки на родину, а на все, що стосувалося розвитку української нації і культури. Він підтримував зв'язки з багатьма визначними українськими діячами, часто виділяв кошти на громадські потреби. Сергій Грушевський палко любив усе українське і цю

любов прививав своїм дітям.

Михайло Грушевський цікавився історією своєї родини. У своїх спогадах він зі слів батька малює колоритні портрети діда та бабусі. «Рід наш був дуже бідний. Він був духовний, але рідко хто з нього доходив до попівства…Але дідові моєму Федорові пощастила фортуна. Він оженився з Марією Ботвиновською з Суботова – Ботвиновські держали поколіннями парафію в Суботові, і один з них, брат моєї бабки Кирило, зробив кар'єру, ставши впливовою людиною при митрополиті. От завдяки його впливам дід мій рано дістав парафію […] Парафію не в Чигиринщині, а під Києвом, в селі Лісниках. Батько мій толкував се так, що Ботвиновський пересунув швагра під Київ, напочаток на лисянську парафію, яка трапилась, згодом сподіваючись перевести на щось краще. Але дід мій не зміг задержати ласки впливового швагра, і се зіпсувало його дальшу кар'єру.

Батько оповідав, що дід був людина характеру легкого, веселого, байдужого до справ житейських, майстер поспівать, і побалакать, і поострословить, притім характеру доволі самостійного.

Бабка моя Марія, в противність дідові, була людина вдачі твердої, владної й хазяйновитої. Я пам'ятаю її трошки, коли вона доживала свої дні в нашім домі в Ставрополі – на мене малого вона робила враження страшної й сердитої – правда, вона тоді була вже на божій дорозі, хорувала, але й перед тим була, мабуть, вдачі не легкої. Мій батько вдався у неї фізично – не в діда, невисокий, шатенуватий, тілистий, тимчасом як дід був «циганкуватий» – худорлявий, чорнявий, жвавий. Але в характері батька було, мабуть, більше від діда, ніж від неї. Він був людиною лагідною, дуже доброю, щирою, хороший чоловік був».

Михайло Грушевський вважав, що його батько був людиною, якій щастило: «Для тодішніх часів, для того убогого осередку, з якого батько вийшов, се був успіх незвичайний, несказанний, тріумфальний. Батько мусів уважати себе пестієм долі, і думаю, що се ще більше вплинуло на його ясний, сонячний настрій. Скінчивши академію магістром, в 1859 р.

він був призначений «професором» переяславської семінарії, яка саме тоді переносилась до Полтави. Пробув там недовго, щось коло року, і потім був переведений в семінарію київську – викладав літургику, Святе Письмо й інші предмети і вважавсь кандидатом на кафедру академічну.

Про сі часи батько любив оповідати, як про особливо ясну полосу свого життя. Молодого нежонатого професора семінарії радо приймали в домах київського духовенства, в купецьких і міщанських домах Подолу, в сім'ях професорів семінарії й

академії. Се був тодішній «руский» чи «руско-малороский» Київ, різко відмежований від польської аристократії й російської бюрократії Липок. Жив у приязні батько також з монашою братією, різними архімандритами й економами Братського монастиря й Лаври, ще по старих студентських зв'язках. Все се була сфера аполітична, без громадських інтересів, настроєна безжурно і радісно, не зачіпала ні тодішній всеросійський радикальний рух, «нігілізм» і боротьбу з ним, ні місцевий український».

Батько розказував Михайлові, що бачив Шевченка, декламував уривки з «Катерини» й «Гайдамаків». До українського слова він ставився з симпатією і заразом з певним страхом, очевидно, під впливом балачок в київських «серйозних» кругах про «хохломанство».

Ось як Грушевський характеризував батька і його оточення: «Українську стихію народну любив щиро. Пісень знав силу і співав їх гарно – замолоду мав гарний тенор, співав в академічнім тріо. Любив взагалі українську пісню незвичайно – як весь той гурток, де він обертався. Поїхати на рибу, десь, з добрим запасом пиття, поспівать і побалакать у веселім товаристві по щирості «вільно» – се була найвища і єдина приємність для нього і для тих кругів, в яких він обертавсь. Театру там цурались, книжки не любили, громадських тем не дуже зачіпали. Була певна тиха фронда проти російського уряду… До справжньої політики мали справжній жах, як до джерела всяких бід».

Але політика впливала на життя людей, хотіли вони того чи ні.

Після придушення польського повстання у 1863 році російський уряд вирішив зайнятися відродженням «православия и русской народности» в королівстві Польському, і до втілення педагогічної сторони цього плану адміністрація долучила двох професорів Київської академії Є. М. Крижанівського і Ф. Г. Лебединцева. Одного з них було призначено начальником учбової дирекції Сідлецької, другого – Холмської шкіл. Вони почали набирати штати службовців. Охочих було багато. В порівнянні з мізерною платнею, яку отримували професори семінарій і академій, та платня, яку мали виплачувати учителям середніх шкіл у Холмщині, здавалась дуже привабливою.

Так С. Грушевський опинився у Холмі. Він приїхав туди в 1865 році, щоб викладати в уніатській гімназії. У цей же час в місті відкрилися педагогічні курси, і Сергій Федорович став їх директором.

Через рік, 17 вересня 1866 року (29 вересня за новим стилем) в нього народився перший син – Михайло. Хлопчика похрестили у

православній церкві Св. Іоанна Богослова (до речі, на сьогодні це єдина діюча церква у Хелмі). Хрещеними батьками маленького Михайлика стали Юлія Лебединцева з відомого київського роду Григоровичів-Барських та Федір Кокошкин, комісар у селянських справах у Красноставі, місті біля Холма.

«Сім'я, з котрої походила моя мати, була теж духовна, але іншого складу, ніж батькова, – писав Михайло Сергійович у своїх спогадах. – Вона була з західної Київщини, і глибока різниця між київським Подніпров'ям, козацько-гайдамацьким, що вело неустанну боротьбу з польським пануванням, і Київщиною західною, що пасивно і більш-менш покірно зносила се панування, відбивалась також на фізіономії обох сих родів.

Дід мій Захарій Іванович походив з дуже многолюдної родини, котрої гніздо, здається, було в Сквирському повіті. […] Були се люди, очевидно, здібні й енергійні. Дід мій скінчив семінарію, коли се ще було великою рідкістю, визначався любов'ю до книги, особливо любив історію України; виявляв певний український патріотизм і неохоту до Великоросії, критично дивився на правительство, але боявся всякої політики […] дуже сильно. Замолоду, як оповідала бабка, був дуже худий і зомлілий, терпів на болі голови і приливи крові, аж згодом увійшов у силу. Я пам'ятаю його величавим сильним старцем, гарним з себе, трохи орієнтальним в типі.

Навпаки, бабка моя мала характер легкий, трохи амбітний, завсіди привітний і погідний, людина була дуже розумна, тактовна й хазяйновита, невеличка собою, при тім, певно, колись дуже гарна, жвава й непосидюща настільки, наскільки був нерухливий і маєстатичний в своїм поводженні дід. Освіту мала вона «домашню», трохи з польським відтінком».

Мати М. С. Грушевського Глафіра Захаріївна дуже вплинула на його розвиток. Михайло зізнавався: «Я думаю, що я дуже багато одідичив від матері в своїй психіці – хоч завсіди почував себе ближче з більш одвертим і експансивним батьком. Певна психічна неурівноваженість в моїй вдачі, ся прикмета, що я в кожній хвилі, в кожній стадії мого життя мушу мати перед собою якусь мету, котрій мушу віддаватись ціло і без останку, доводячи свої сили до крайнього напруження, до самозабуття, і тільки тоді чую себе нормально, коли можу без перешкоди віддаватись досягненню сього завдання, се те, в чім я бачу психіку моєї матері, тільки загострену ще більше, ніж у неї. Потреба в якихось сильних відчуваннях, не стільки радісних, скільки болісних, – котрі моя психіка творить навіть з приводів маловажних, коли нема важних, – в сім я теж пізнаю психіку матері».

Дитинство Михайла було щасливим. Він почав себе пам'ятати

доволі пізно: спомини його починаються, коли йому минуло чотири роки. «Оповідання батька зрештою представляли мене як “дотепну” і доволі спокійну дитину. Між іншим, він згадував, як я припрошував якусь няню до їдження словами: “Тьотю, кусь кась”, що означа: “кушай кашу”.»

Михайло не багато знав про перебування своїх батьків у Холмі: батько не дуже оповідав про це, мабуть, не дуже приємним було це життя. «Кругом окружала різноплеменна неприхильна до сих пришельців-обрусителів людність, – згадує Грушевський. – Зближались до них люди безхарактерні, кар’єристи «без гідності». Тону, близького місцевому народові, не вміли взяти. В колонії їх, видимо, йшли інтриги. В додатку тамошній клімат для батька показавсь нездоровим. У нього почалась хвороба горла, початки горляних сухот: голос пропав, він не міг не тільки викладати, але навіть говорити, і нарешті лікарі йому порадили, коли хоче зістатись при житті, покинути сей вогкий і болотистий край та шукати десь прожитку на полудні. Перевестись не вдавалось. По чотирьох роках тутешньої служби батько подав в одставку та рішив поки що вернутись до тестя. В дорозі моїх батьків спіткала велика неприємність. Весь домашній скарб, посланий осібно, пропав в дорозі. І так по чотирьох роках після весілля батько мій мусів з сім’єю просити пристанища у тестів, без служби, без здоров’я і без всякого господарства. Се був доволі сумний епізод в його житті, про котрий він якось ніколи не оповідав мені».

Сергій Федорович Грушевський почав шукати служби на Кавказі (його приваблював клімат), і йому запропонували місце учителя гімназії в Кутаїсі. Зі своїм легким характером і вмінням скоро і легко обживатись скрізь, він скоро звик до Кавказу, здоров’я його в теплім кліматі швидко поправилось, а місцеві звичаї не дуже лякали. Він рішив залишитись на Кавказі, коли йому запропонували місце інспектора народних шкіл в новоорганізованій Ставропольській губернії. Він поїхав по сім’ю і перевіз її до Ставрополя.

Життя на новому місті було взагалі нелегким. Батька часто не було дома, бо він багато працював. А потім з ним сталось нещастя: почтові коні понесли, розбили тарантас, батько випав і зламав ногу. Михайло відчував до хворого батька велику ніжність. Саме з того часу в нього з’явилося особливе відчуття родини і почав формуватися культ сім’ї.

Мати вчила Михайла читати по російській «Граматиці» Блінова, котра довго потім зберігалась між родинними реліквіями, заяложена, потріпана і зшита нитками. «Процес вчення не лишив в мені особливих споминів, мабуть, не був прикрий, – писав Грушевський. – Пригадую, як я копіював букви

на обгортці від гербати. І ще – споминаю себе в виді воєнного чоловіка – з старим попсованим величезним пістолем, який я носив на перев'язі через плече замість рушниці, з великим задоволенням парадуючи в такім виді перед своїми й чужими».

Батько теж зіграв велику роль у становленні Михайла як особистості, він був щирим патріотом і виховував в дитині національну свідомість. Як згадує І. Крип'якевич, «свою приязнь до українства зумів він передати своїм дітям. Отак Михайло не тільки не відчужився від України, а дуже рано цілим серцем і душею приляг до свого народу».

В автобіографії Михайло Сергійович Грушевський згадує: «Виростав на Кавказі, куди батько перейшов в 1869 р.: в Ставрополі (1870—1880), потім Владикавказі, зрідка звідуючи Україну. Одначе, під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського – мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, піддержуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в ореолі далекої "вітчини" і контрастом чужеплеменної й чужомовної "чужини"».

Хлопчик рано навчився читати, і книжки замінювали йому дитяче товариство. Михайло виріс мрійником і фантазером та рано почав пробувати свої сили у написанні прози та віршів. З великою охотою він читав праці з історії літератури та етнографії України.

Неабияку роль у становленні таких рис характеру малого Михайла, як амбітність та самолюбство, відіграв батько. С. Ф. Грушевський дуже пильно стежив за розвитком та успіхами свого сина. Саме тому, коли Михайло склав іспит до четвертого класу Тифліської гімназії, і, до речи, дуже успішно, Сергій Федорович вирішив, що сину буде значно легше навчатися у третьому класі. Сперечатися з батьком не мало сенсу, і Михайло мав піти навчатися у третій клас. Але з яким обуренням писав він пізніше про цей випадок: «Думаю, що в моїм життю було небагато фактів, які мали б таке рішуче значення для всього складу моїх настроїв і змагань, мого характеру та світогляду, як се невинне рішення батька. Коли я, зложивши зовсім добре іспит до четвертої класи, добровільно пішов до третьої, то се чи не зобов'язувало мене до дечого, кат його бери!»

Мабуть звідти й пішло прагнення юного Грушевського бути першим, доводити всім і кожному, що в нього немає потреби до «заниження планки», що йому підкориться будь-яка вершина. Його принципом стало прагнення мати перед собою мету, якій він би мусив віддаватись повністю, навіть якщо для цього потрібно довести себе до крайнього напруження, самозабуття і знесилення.

Він відчував себе щасливим тільки тоді, коли поставлене завдання було виконане успішно та ретельно. Безумовно, що саме цей принцип допоміг Михайлу Грушевському в майбутньому стати тим, ким він став – великим українським істориком та політичним діячем.

Михайло багато часу проводив з батьком. «Особливо зимовими вечорами ми провадили багато часу разом, – писав у своїх спогадах Грушевський. – У нас завівся звичай молитись разом, довго і з смаком, з колонника, з котрого ми вичитували молитви, поки не навчились їх напам'ять. Батько оповідав мені з свого життя всяку всячину, особливо спомини з Лісників і Києва. Я вчився від нього українських пісень, котрі він любив співати, акомпануючи собі на фортепіяні, що стояло в залі. У нього був доволі приємний тенор, і се для нього було найкращим спочинком – поспівати собі з власним акомпанементом, котрий він собі підбирав. Нарешті він вводив мене в круг своїх нинішніх інтересів, своїх шкільних справ і планів. Він вкладав в них всього себе. Се був взагалі тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи – не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої. Що б він не робив, він робив з любов'ю, з смаком, основно, систематично, доводячи кожну роботу до кінця. Кидати що-небудь недокінчене серед дороги, робити абияк, здаваючи на інших, було йому органічно противно. В роботі він знаходив свою утіху, поезія праці захоплювала його».

Михайло приймав близько до серця службові заняття й інтереси батька. «Се було найбільш живе, до чого я міг в тім часі приліпитись, – писав він. – Я виростав, що називається, цікавою дитиною, а тим часом не мав в тих роках ні дитячої компанії, ні того могутнього елементу, яким повинна бути в нормальнім житті дитини природа. Що більше – я не мав навіть цікавої лектури, ні яких-небудь розривок, вроді гулянок, театру, цирку, як то буває у інших дітей».

Дома у бібліотеці, крім різної педагогічної літератури, якою Михайло не цікавився, був один том творів Карамзіна, «Історія літератури» Галахова, «Енеїда» Вергілія в поганім перекладі Соснецького, книжка про Крим, другий том «Фрегата "Паллади"» Гончарова і три томи Гоголя, які Михайло читав і перечитував безкінечно.

Він гарно вчився. Пізніше М. С. Грушевський напише: «Я вчився дуже пильно і затратив масу даремної й непотрібної праці на вчення речей непотрібних і не навчився того, чого міг би навчитись, – наприклад, нових мов, в котрих я так і зістався чоловіком тупим (мабуть-таки, з природи не мав здібності до уживання мов практично – хоч граматично виучував їх добре, і

старі й нові). В своє вчення я вкладав той ригоризм обов'язку, що я одідичив від своїх батьків – прикладав навіть багато зайвої праці, навіть мучив себе свідомо наукою, з тою неурівноваженістю, з нахилом до певного самомучення, котрим я завсіди визначався».

Звернемо увагу на те місце в автобіографії, де Грушевський писав: «Виростав на Кавказі… зрідка звідуючи Україну». Куди саме приїздив Грушевський?

У 1988 році в журналі «Київ» побачили світ «Спогади» Грушевського, де йшлося про його дитинство в Сестринівці, невеличкому селі, що на Вінниччині.

У Сестринівці жив дід Михайла Сергійовича – Захарій Опоков, який був священиком. У селі його добре пам'ятали. Дід Грушевського мав безліч нагород: два ордени Святої Анни, бронзовий хрест і пам'ятну медаль Кримської війни 1853—1856 рр., золотий наперсний хрест, орден Святого рівноапостольного Володимира. Надзвичайним фактом є те, що священикові Захарію Опокову свого часу було подаровано дворянство. Юний Грушевський вважав дідуся своїм духовним наставником, поважав його і неодноразово приїжджав до нього в Сестринівку сповідуватися.

У Сестринівці збереглися унікальні документи, наприклад метрична книга місцевої Святопокровської церкви. У ній є запис про те, що 1887 року в сім'ї місцевого священика Захарія Опокова народилася донька Глафіра (мати Михайла Грушевського). Також тут було збережене свідчення про шлюб 17-річної Глафіри Опокової з 30-річним Сергієм Грушевським, професором Київської духовної семінарії.

У своїх «Спогадах» Михайло Грушевський пише, що любив Сестринівку «незвичайно, страшенно мріяв про неї і линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя».

Саме це місце було для Михайла свого роду порятунком від важких буднів, від страшенної туги. Тут він мав можливість розмовляти своєю рідною українською мовою, милуватися українською природою, спостерігати за народними звичаями, обрядами, традиціями. «Я кохався усім в селі, що наверх мало усі українські прикмети: чепурні хатки, солом'яні стріхи, садки, городи, перелази, зарослі вербами береги… Як найкращі пахощі я відчував запахи дьогтю на дорозі, сильні пахощі ярини в повітрі, дух старої соломи на току, збіжжя в коморах. Життя в Сестринівці було для мене одним неустанним святом…»

У селі й донині збереглася церква, у якій служив Захарій Опоков, його могила біля храму. До 2006 року тут стояла і хата, в якій він жив. 140-річчя від дня народження Михайла

Грушевського стало зручною нагодою для початку заходів по вшануванню його пам'яті, і практично за місяць на місці дідової хати, яка за ветхістю вже, на жаль, не підлягала відновленню, виріс ошатний музейний будиночок. Фахівці обласного краєзнавчого музею створили в ньому прекрасну експозицію. Є тут навіть ексклюзивні експонати, наприклад, залікова книжка студента Івана Березовського із записом, який зробив особисто Михайло Сергійович.

Життя в Сестринівці було для Михайла Грушевського святом, і, повертаючись з канікул на Кавказ, він думками своїми залишався на Україні.

Грушевський гарно вчився – під час навчання у тифліській гімназії він був одним з найкращих учнів. Більш за все Михайло цікавився історичними творами, які спонукали його до роздумів над долею України. Саме в цей час він познайомився з історичними творами М. Костомарова, прочитав «Записки о Южной Руси» П. Куліша, збірники пісень М. Максимовича й А. Метлинського, «Историю Новой Сечи» А. Скальковського, «Історію слов'янських літератур» О. Пипіна.

Всі ці книжки допомагали Михайлу розширити своє знання про культуру і минуле рідного краю. Його батько всіляко підтримував інтереси сина, тому спеціально для нього виписував науковий журнал «Київська старина», присвячений історії й літературі України.

Тим часом на Кавказі створилася вибухонебезпечна атмосфера, пов'язана з національним питанням. Кавказькі народи, підкорені Росією, бунтували, і це оточення не могло не мати впливу на хлопчика, загострюючи його національні почуття. У своїх спогадах Михайло Сергійович пише, що мета, зміст і щастя уявлялись йому в тому, щоб послужити національному українському відродженню.

Шістнадцятирічним хлопчиком Михайло писав у своєму щоденнику: «Ось ці дні задумав я, що гарно було би зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бійцем усіх хлопців, що люблять свою Вкраїну. Що ж, може, Бог і поможе мені зробитись ватажком, працюватиму вже для цього, скільки зможу».

У 1878 році на Наддніпрянщині було видано царський (Валуєвський) указ, за яким українську мову заборонили використовувати в церкві, школі та громадських установах. Жодна книжка, написана українською, не мала права на існування. Вражений цим, Грушевський питав себе, у чому причина такого переслідування і як український народ може цьому протистояти. Як саме він, Михайло Грушевський, може

цьому протистояти?

В автобіографії, згадуючи про своє дитинство на Кавказі, Грушевський писав, що з малих літ саме українознавство обрав своєю спеціальністю. Питання на той час для нього було лише у тому, яких граней торкнутися – славістики чи історії. Нагадаємо, що на книжкових полках хлопчика стояли і «Записки о Южной Руси» Куліша, і монографії Костомарова, і збірники Максимовича, і «Історія Новой Сечи» Скальковського, і «Історія слов'янських літератур» Пипіна.

Скоро Михайло визначився – він обрав історію. Особливе зацікавлення в нього викликала полеміка про «початок» Русі, теорії появи княжої Русі, теорії початку козацтва.

Грушевський накопичував необхідні знання для продовження свого навчання в університеті. Турбувало його лише те, що у Тифлісі йому ні з ким було поділитися думками про українське минуле, сучасність та майбутнє. Тому Михайло хотів якнайшвидше потрапити до Києва, щоб жити й працювати там, робити все, що він зможе для національного відродження. Але батько, який сам і виховав у хлопця національне почуття, довго не давав на те згоди.

Навесні 1882 року родина Грушевських зазнала великого горя: протягом одного місяця померли два брати Михайла і його сестра. Сам Михайло Грушевський згадує про ту жахливу весну так: «Тепер смерть пройшла посеред нас, як біблійний ангел з мечем, і витяла всіх, кого стріла на своїй дорозі. Ми не могли стямитися з жалю і гніву на таку страшну немилосердність долі».

У 1884 році з'явилися перші твори Михайла Грушевського: оповідання «Страшний свідок» та «Остання кутя». Потім, у пошуках власного стилю, Грушевський написав декілька сатиричних оповідань, які вдалися йому краще, ніж перші літературні спроби.

Грушевський писав, спираючись на власні переживання. Наприклад, на оповідання «Унтер-офіцер Трохим Скавучав» його надихнув слуга із гімназії, що був дуже гордий за своє «унтер-офіцерство», не помічаючи своєї жалюгідності. У іншому оповіданні – «Бех-аль-Джугур» – Грушевський змальовує часи боротьби англійців із мусульманськими повстанцями в Африці, а саме в Судані. Михайло, живучи на Кавказі, знав мусульман, тому із розумінням проблеми висвітлив поневолення малокультурного народу європейцями. Це оповідання вийшло у Грушевського краще за інші, тому він вислав його до Києва – Іванові Нечуєві-Левиць-кому, відомому на той час письменнику. Але молодий Грушевський дещо соромився, тому підписався чужим прізвищем і поставив на конверті адресу свого товариша. Через два тижні

прийшла відповідь, яка надзвичайно схвилювала Михайла, бо він дуже поважав Нечуя-Левицького, а у листі письменника він прочитав схвальні про свій твір слова.

Саме Нечуй-Левицький став літературним хрещеним батьком Грушевського. У 1885 році оповідання «Бех-аль-Джугур» надрукували у Львові. Так, можна сказати, молодий Грушевський ще гімназистом став українським письменником.

Він так писав про ці події у своїх спогадах:«1884 р. вислав я перший транспорт сих своїх проб пера Ів. Сем. Левицькому-Нечую, якого адресу вичитав в «Очерках історії укр. літератури» Петрова. Заохочений ним, я далі працював над виробленням своєї мови й белетристичного хисту; з сих часів надруковані були мої оповідання: «Бех-аль-Джугур», написане на поч. 1885 р. під впливом справоздань з тодішньої Суданської кампанії, підогрітих близшими – кавказькими враженнями (друк. в «Ділі», літом 1885 р.) і «Бідна дівчина» – написане на тлі близьких мені з батьківських оповідань обставин сільського учительства (вони передруковані в збірці моїх оповідань, тим часом видруковані против моєї волі й відомости перші проби з 1884 р. не були в нім повторені). Моєю мрією в тих часах стає зробитися з часом українським літератом, видавцем і – ученим».

У 1886 році відбулася подія, яка стала для молодого Грушевського випробуванням, після якого він певною мірою перестав мріяти і фантазувати, затаївши навіть деяку образу на сувору реальність. У гімназії, в якій навчався Михайло, п’ять абітурієнтів мали здобути почесні золоті медалі. Але незважаючи на добру підготовку не впевнені у собі учні зробили велику помилку – викрали завдання до іспитів. Цю крадіжку помітили, і найкращі учні, у тому числі і Грушевський, залишилися без золотої медалі. Це була його перша поразка у житті, бо до тієї події він завжди добивався того, про що мріяв.

Але після цієї прикрої події доля посміхнулася Михайлу: мрія Грушевського про Київський університет збулася. Дідусь благословив його, бо сам свого часу навчався у Київському університеті на історико-філологічному факультеті. Батько довго не погоджувався відпустити сина, і врешті-решт дав згоду лише тільки після Михайлової обіцянки не брати участі в студентських гуртках. Сам Грушевський так згадував про це: «Тим сильніше мріяв я як скоріше попасти до Київа, що представлявся мені огнищем української наукової й літературної роботи; але батько, боячися мого українського запалу, а настрашений тодішніми студентськими «історіями», довго не годився на се і дав згоду, тільки зв’язавши мене обіцянкою, що я не буду брати участи в ніяких студентських гуртках. Ті роки, 1886—1890, коли проходив

я університетський курс (на філологічному факультеті), належали до сумних часів російських університетів, і київський не робив між ними виїмку. На перший план висунено класичну філологію, все інше зіпхнено на другий план, обкраєно і обмежено загальними курсами; сі виклади не багато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціяльности гімназист. Семінарії поставлени були незвичайно слабо. Система нагінок за всякою вільнішою гадкою зі сторони уряду й власних чорносотенців витворяла задушливу атмосферу. Найбільша окраса тодішньої української науки проф. Антонович робив враження чоловіка утомленого сими нагінками; він ухилявся від близших зносин з студентами й все більше відсувався від історії в «спокійніші» як на ті погані часи сфери археології, історичної географії, нумізматики».

Лідер ліберально-демократичного науково-художнього об'єднання «Стара громада» професор Володимир Антонович став науковим керівником молодого Грушевського. Саме за підтримки Володимира Антоновича майбутній великий історик та політик займався вивченням історії України, починаючи з самих ранніх її періодів. Під керівництвом професора Грушевський працював з арабськими, перськими літописами та іншими маловідомими документами. У багатьох тогочасних історичних джерелах було безліч помилок щодо української історії. Але студент Грушевський старанно шукав правду, він намагався знайти відповідь на запитання, що не давало йому спокою: де лежить причина занепаду України, чому така нелегка доля українського народу.

Збираючи докупи факти, нанизуючи їх мов на нитку, молодий історик розповідав про справжній розвиток української нації, вказував на приховану силу й живучість свого народу. Наукова діяльність Грушевського мала велике значення, бо до цього часу український народ не мав власної історичної науки. Всі історичні факти, пов'язані с українською нацією, невід'ємно були переплетені з історією Московського князівства і завжди розглядались вкупі. Замість того, щоб починати свою історію від появи Московського князівства, російські історики приєднували і Володимира Великого, і Ярослава Мудрого, і галицьких визначних князів (Ярослава Осмомисла) та галицько-волинських (Романа та Данила) – до своєї історії. Об'єднавши таким чином українських та руських князів, російські історики взагалі переставали згадувати про Україну аж до того часу, коли Богдан Хмельницький звільнив її від влади Польщі.

Першою історичною працею Грушевського стала робота «Южно-русские господарские замки в половине XVI века». Після

написання кількох історичних і історико-літературних статей і рецензій в журналах і газетах, на третім курсі університету Грушевський взявся до праці на запропоновану своїм керівником, професором Антоновичем тему: «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века».

Ця робота отримала золоту медаль, бо була вже доволі серйозною, «достиглою», як казав про неї сам Грушевський. В 1891 році її видали у Києві, а молодого вченого зробили професорським стипендіатом на кафедрі руської історії.

Грушевський пише про ці події в автобіографії: «Перші роки університету я віддав праці в семінаріях (практич. заняттям) і викладам; з тих семінарійних праць була видрукувана потім одна (писана 1887 р., а кілька разів потім перероблена): «Южнорусские господарские замки в половине XVI века» – моя перша історична «праця» (перед тим було кілька історичних і історико-літературних статей і рецензій в журналах і газетах – вони вказані в покажчику «Наукового збірника» 1906 р.). З курсів і приватної лектури на розвій мого наукового світогляду й інтересів мали особливо курси й праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права й історії права. На третім курсі я взявся до більшої праці на предложену факультетом (проф. Антоновичем) тему: «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века». Праця дістала золоту медаль, і я був зіставлений при університеті професорським стипендистом по кафедрі руської історії. Се була вже робота досить дозріла: викінчена в 1890 році й потім видана (Київ, 1891, ст. XVI – 520), вона викликала дуже похвальні відзиви в наукових сферах, і на її підставі пізніше я був предложений кандидатом на кафедру історії у Львові».

Грушевському пощастило з науковим керівником. Володимир Антонович був одним з головних представників українського національного руху другої половини XIX століття. Незважаючи на численні тактичні компроміси, головний курс громадської діяльності Володимира Антоновича був завжди послідовним, виправданим і патріотичним. Крім того, Антонович був найвидатнішим українським істориком того часу, фундатором традиції документалізму в української історіографії, саме він заснував першу українську школу істориків.

Вже своєю першою історичною роботою Грушевський спростував російський погляд на українську історію. Спираючись на історичні документи різних народів (арабського, перського, польського та багатьох інших), молодий історик довів, що київський період належить саме до української історії, а московська історія бере свій початок від заснування Московського

князівства. Подібних поглядів на українське історичне минуле дотримувалися деякі польські історики.

Але поляки вважали, що українська історія закінчувалася часом, коли українські землі увійшли до складу Польщі.

Грушевський у своїх наукових працях показав, що, хоча певний час українські землі належали полякам, народ боровся за існування своєї мови, звичаїв та традицій, тому нема підстав змішувати українську історію з польською.

У цей же період починається захоплення Грушевського соціологією. Великий вплив на формування соціологічних поглядів Грушевського мало його знайомство з ідеями О. Конта і Г. Спенсера. Ще з 1890-х років Грушевський вивчав праці представників французької соціологічної думки, насамперед Габріеля Тарда, Еміля Дюркгейма та Люсьєна Леві-Брюля. Як мислителю, що формувався під впливом народницької школи, йому імпонували погляди Е. Дюркгейма та його однодумців, які прагнули віднайти колективістське підґрунтя явищ історії і культури.

Коли Михайло Сергійович вже мав чимало зібраного матеріалу, йому почало здаватися, що чогось все ж не вистачає. Але він пам'ятав про обіцянку не брати участі в ніяких студентських гуртках. Тим часом політична ситуація у країні не змінювалася – українську мову за царським наказом повсюди забороняли. А молодий історик вже добре розумів, якою важливою є для нації власна мова. Крім того, Грушевському хотілося, щоб весь написаний ним матеріал побачив світ, потрапив до тих людей, кому була присвячена ця праця. Тому, незважаючи на батьківський наказ, юнак згодом починає свою широку соціальну діяльність. Під кінець свого навчання в університеті Грушевський вже був частим гостем у літературних і політичних українських кружках. Потім він самостійно займався організацією подібних гуртків.

Згодом молодий і талановитий публіцист став брати участь у закордонних українських виданнях, у виданні перших книжок «Записок Наукового товариства імені Шевченка». Перша така книжка вийшла у 1892 році і розпочиналася статтею Михайла Грушевського «Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці», що було для молодого вченого доволі почесно.

На початку 1891 року В. Антонович повернувся з подорожі по Галичині і розповів своєму найкращому учневі Михайлу Грушевському про плани кафедри української історії Львівського університету. Антоновича хотіли зробити її завідуючим, але він вже почував себе недостатньо енергійним для цього. Тому замість своєї кандидатури він запропонував молодого й перспективного

Михайла Грушевського.

Грушевський не міг стримати радощів з приводу того, що його активна праця почала приносити плоди, що його поважають визнані вчені. Він добре знав і про українське культурне становище на Галичині, і те, що зацікавлені кияни сподівалися створити там всеукраїнський культурний, літературний і науковий центр. При концентруванні письменників і учених всієї України на Галичині можна було б ефективно використовувати сприятливі умови для боротьби проти заборони української мови в Російській імперії.

Молодий Грушевський відчував у собі великий потенціал. Скільки б не було написано або зроблено, йому завжди цього здавалося замало. Вже тоді, мабуть, відчував він, що на ньому лежить велика відповідальність за його народ. Думки про створення кафедри української історії не йшли з його голови ні на мить. Чи вартий він того, щоб стати завідуючим кафедрою? Ці сумніви змушували молодого Грушевського постійно самовдосконалюватися і працювати з великою віддачею.

У пошуках наукових джерел Михайло Сергійович працював на Поділлі, а саме у місті Кам'янець-Подільський, разом із своїм науковим керівником В. Антоновичем. Тут він вивчав у фондах історичного музею різноманітні рукописи, брав участь у засіданнях Подільського єпархіального Історико-статистичного комітету.

У цей час на дністровських кручах поблизу Старої Ушиці, біля Ушицького скельного монастиря доби XII—XIV століть, проходили розкопки, які очолили В. Антонович і Є. Сіцінський. Долучився до цих розкопок і Грушевський.

Під час цієї праці між Грушевським і Єхимом Сіцінським зав'язалася дружба. Сіцінський вирізняв молодого Грушевського з-поміж інших як дуже талановитого історика. Спеціально заради Грушевського Сіцінський протягом 1891—1893 років розшукував на Поділлі документи з проблематики, якою цікавився Грушевський. У цих пошуках йому допомогли священики сіл Летичівського повіту (Радівці, Галузинці, Липовці, Явтухи, Васютинці, Віньківці та ін.). У своєму листі до Грушевського від 1 грудня 1891 року Сіцінський писав: «Вельмишановний Михайло Сергійович! Висилаю Вам оригінал відповідей семи священиків… Зверху на відповідях я поставив адреси священиків на випадок, якщо буде потрібно Вам звернутися до кого-небудь з проханням пояснити написане…» Всі ці матеріали були використані Грушевським в статті «Етнографічні дані про Барську околичну шляхту до кінця XVIII ст.» та в книзі й дисертації «Барське староство».

Дружба двох істориків згодом стала такою міцною, що все написане вони у першу чергу надсилали один одному на рецензію. Про це свідчить їхнє листування. У листі від 5 листопада 1891 року Сіцінський пише: «Сердечно дякую за надіслану книгу «Історія Київської землі». Не торкаючись її наукових принад (про що я не можу говорити), скажу тільки, що крізь серйозну наукову оболонку Вашої праці проглядає щира любов до свого рідного краю».

Після одержання книги «Акти Барського староства» Сіцінський відгукнувся у листі від 8 лютого 1894 року: «З великим інтересом прочитав Ваш… 1-й том VIII частини «Архива Юго-Зап. России». Дай Бог Вам сили й здоров'я і далі трудитися. Цікаво побачити 2-й том Вашої праці».

З приводу монографії Грушевського «Барське староство» Є. Сіцінський виразився просто й коротко: «Ця робота вельми цінна». У своєму листі від 17 квітня 1892 року він писав: «Дозвольте, перш за все, подякувати Вам за прислану брошуру про Барську шляхту, а за сим звернутися до Вас з уклінним проханням… знайти брошуру «Списки актових книг Центральних архівів». У листі від 2 березня 1893 року Сіцінський відзначає: «В останній час я зайнявся історією Кам'янця і мені необхідно познайомитися з сучасним устроєм міст, а книга, «О городах»… автора я не пам'ятаю… прошу повідомити мені, якщо книга буде знайдена».

У листі від 8 травня 1893 року Сіцінський дякує Грушевському «за вказані статті професора Владимирського-Буданова «Німецьке право».

Таким чином, ми бачимо, що Сіцінський неодноразово звертався до Грушевського за допомогою у пошуках необхідних джерел. Грушевський подарував Кам'янецькому історичному музею книгу «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава на кінця XIV ст.» (1891 р.). Крім того, Михайло Сергійович надіслав книги і відбитки статей «Опис подільських замків 1434 року», «Королівський дозвіл на викуп Камінецького староства 1456 року», «Барське староство», ряд томів своєї книги «Історія України-Руси».

Пізніше у листі до Грушевського від 16 листопада 1927 року Сіцінський написав: «Одержав… новий випуск Вашої велетенської праці «Історія української літератури», т. 5… я щиро дякую за присилку цієї книги… за пам'ятування про мене».

На жаль, всі твори Грушевського протягом 30—60-х років XX століття були вилучені радянськими адміністративними органами з бібліотек Сіцінського і Кам'янецького музею. Сьогодні ця унікальна колекція вважається втраченою для сучасників.

Але повернемось до навчання майбутнього історика в університеті. Наступним важливим етапом в житті Михайла мав стати магістерський іспит, без успішного складання якого мрія про кафедру української історії залишилася б лише мрією. Це були найважчі з усіх студентських років Грушевського. Професор В. Антонович, який залишався науковим керівником Грушевського, обрав для нього тему «Барское староство. Исторические очерки», присвячену історії окремої адміністративно-територіальної одиниці Польщі XV—XVI століть з переважно українським населенням.

Щоб виконати цю роботу належним чином, Грушевський провів багато годин в архівах Києва. Як згадує Михайло Сергійович в автобіографії: «[…] тема – піддана мені тим же В. Б. Антоновичем – була вибрана досить нещасливо. Прийшлося вложити масу праці, щоб зробити з неї щось відповідне, і хоч в результаті вийшла книга досить цінна (хоч і дуже спеціяльна)…»

В цей час молодий Грушевський майже зовсім перестав спілкуватися з друзями, присвятивши свій вільний час магістерській роботі. Було дуже складно здобувати необхідний матеріал, бо суспільно-національна історія Поділля XIV—XVIII століть не була описана повною мірою. Окрім основного тексту роботи, Грушевський ще склав два томи актових матеріалів. Часто він почував себе знесиленим і обуреним тим, що результати роботи у порівнянні з потраченими на неї силами і часом майже мізерні. Але ще за малих літ Михайло привчив себе не покидати роботи посеред дороги, тому він ретельно перебирав сотні книг у архівах Києва, Варшави і Москви.

У1893 році Грушевський здав магістерський іспит, а в травні 1894-го він захистив свою працю, як дисертацію на степінь магістра. У тому ж році «цісарським рескриптом» у львівському університеті була заснована кафедра всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи. Михайло Сергійович дещо засмутився цим фактом: було змінено первісний план заснування кафедри української історії, і це вже йшло в розлад з його метою. Зміну було мотивовано тим, що українська історія не може вважатися конкретною наукою.

У листі від 12 грудня 1894 року з приводу призначення Грушевського на посаду завідувача кафедрою Львівського університету Сіцінський писав: «Перш за все…хоч і пізно – вітаю Вас на новій ниві. Сердечно бажаю Вам щастя. Дай Бог Вам здоров'я і сім'ї у Вашій важкій, але великій праці».

Грушевський писав у автобіографії: «Я кинувся в сю роботу з молодечим завзяттям, не передчуваючи ще тих розчарувань і трудного положення, яке чекало мене в Галичині. […] Ще

прикріше було переконатися, що ті надії на прихильні обставини для українського культурного й спеціяльно-наукового розвою, на прихильність до національної української ідеї зі сторони правительства й Поляків, з яким я йшов до Галичини, покладаючися на запевнення ліпше обізнаних з галицькими обставинами Киян старшої генерації, – опираються на фальшивих запевненнях зі сторони Поляків, які дорогою «угоди» і ціною деяких подачок на культурно-історичному полі хотіли задавити всякий опозиційний, свободолюбний рух серед «галицьких Русинів». Скоро прийшлося переконатися, що мої київські приятелі глибоко помилялися в своїх симпатіях до «угоди» й «угодовців», що Поляки нічим не хочуть поступатися в своїм пануванню й не розуміють інших відносин до Русинів, як відносини пануючої народности до служебної. На сім пункті прийшлося мені більше або менше різко розійтися навіть з найближчими приятелями, зблизившись з кругами різко опозиційними. З другого боку, відносини до польської університетської колегії, які хотіли мати в мені покірного послушника польського панування, скоро зіпсувалися вповні і давали чимало прикростей. Я сильно з того всього захворів, так що ледве міг працювати».

Але навіть різко виступивши проти «угодовців» і зблизившись з радикальними елементами, Грушевський разом з ними взяв участь в реформі галицького народовецтва в дусі радикально-поступовім. Реформа була проведена у кінці 1899 року, і разом з кількома відомими радикалами Грушевський увійшов в екзекутивний комітет реформованої партії, як місто-голова (головою зістався старий проводир народовців Романчук). Однак скоро переконавшись, що проведена реформа не звільнила народовецьку партію від її старих прикмет, він через кілька місяців вийшов з комітету, разом з д-ром Франком, відмовившись від участі в партійній діяльності народовців і не раз виступав проти похибок їх політики.

Становище Михайла Сергійовича в університеті, його близькість до української університетської молоді і рішучість, з якою він проводив ідею національної рівноправності українців з поляками (і росіянами), викликали в польських кругах негативне ставлення до Грушевського. У 1901—1903 роках польські націоналісти влаштували справжню травлю Грушевського в вуличній пресі, жадали його усунення з університету та віддання під суд.

У 1904 році в Росії вийшов «Очерк истории украинского народа» і статті Грушевського по українському національному питанню. Після цього його знайомі з офіціальних російських кіл

попередили Грушевського, що йому не можна приїздити до Росії.

«В такій тривожній войовничій атмосфері не легко було вести наукову роботу, що вимагає спокою й скуплення, – писав Грушевський. – Тим часом її не убувало, а прибувало». Читаючи лекції студентам, молодий вчений водночас почав працювати над своєю головною історичною працею – «Історією Украини-Руси». До того часу ще ніхто не видавав подібної наукової праці, тому відповідальність автора була дуже високою.

Спочатку Грушевський планував видати тритомний твір. Але поступово він переріс у десятитомник, до того ж незакінчений, бо Михайло Сергійович хотів закінчити кінцем XVIII століття, а довів тільки до 1658 року.

Грушевський узагальнив у своїх працях результати досліджень попередників та своїх власних спостережень. Головною метою його роботи було довести, що першою самостійною українською державою була Київська Русь. На підтвердження тези про походження української держави Михайло Сергійович навів велику кількість історичних даних з археології, етнографії та філології, що були взяті з архівів трьох земель: української, руської та польської.

Почавши зі стародавніх часів, Грушевський доводив, що предками українців були племена антів. Потім він переходив до питання про виникнення Київської Русі. На відміну від більшості представників російської науки, спадкоємицю Київської Русі Грушевський вважав не Володимиро-Суздаль-ську землю, а Галицько-Волинську, яка потім поступово почала втрачати незалежність і інкорпорувалася сусідніми державами – Литвою, Польщею та Угорщиною.

Роль Великого князівства Литовського, на думку Грушевського, була певною мірою рівнозначною з Москвою, тобто існувало два центри об'єднання староруських земель. Але з причини його покатоличення і полонізації посилилися суперечності між католиками-литовцями і православними східними слов'янами (білорусами та українцями), внаслідок чого останні переорієнтовувалися на Московську Русь. Поступово і східні, і західні українці втратили самостійність та виступали опозицією до Московської Русі та Речі Посполитої відповідно. З особливою прикрістю Грушевський в своїй роботі визнавав, що всі українці були пасивним об'єктом управління протягом довгих років.

Треба зазначити, що вивчення Грушевським соціологічної теорії мало вплив на зміну методологічної орієнтації «Історії України-Руси» у бік соціологізму. Як зазначають дослідники, починаючи з 1903 року Михайло Грушевський вперше в

українській історіографії застосовує історико-соціологічний метод, розроблений на межі XIX—XX століть європейськими позитивістами. Після перебування в Парижі у 1903 році він з історика, що досліджував соціально-економічні та суспільні явища, перетворився на історика-соціолога.

Основою соціологічних інтересів Грушевського стали фактори соціальної еволюції та закони суспільного розвитку. Михайло Сергійович вважав, що соціальний прогрес однаковою мірою визначається біологічними, економічними та психологічними чинниками. Значне місце в його дослідженнях відведено вивченню історії України, історичного процесу взагалі, генезису східнослов'янських народів. На особливу увагу заслуговують погляди Грушевського щодо виникнення і розвитку української та російської народностей, становлення державності в Україні.

Після переїзду Грушевського на Галичину помер професор Омелян Михайлович Огоновський, відомий український мовознавець, етнограф, педагог, громадський діяч, засновник товариства «Просвіта» у Львові. Ця людина очолювала наукове представництво Галицької України. Після його смерті це почесне місце посів Грушевський, що постійно вів публічні лекції. Паралельно з цим взявся за організацію наукової роботи в щойно реформованім Науковім товаристві імені Шевченка. Ця науково-культурна громадська організація довгі роки фактично виконувала функції всеукраїнської академії наук і мала великий вплив на розвиток української мови, культури та науки.

«За приїздом моїм до Галичини слідом умер проф. Огоновський, і на мене спало, так сказать, наукове представительство Галицької України, – писав Грушевський в автобіографії. – Окрім університетських курсів, які мусіли забирати на перших роках дуже багато часу, я повів публічні виклади, взявся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім товаристві імені Шевченка. Перейняв на себе редакцію Записок (формальним редактором став з 1895 р., фактичним же – скоріше), зреформував їх з однорічника на квартальник, потім двомісячник, сам давав до них багато праць, справоздань і рецензій, а поруч них заложив (1895 р.) в товаристві інші, спеціальні публікації – Жерела до історії України-Руси, Етнографічний збірник й ін., сам займаючись редакцією їх перших томів. При тім показалося, що надії на участь українських учених з Росії в сій (мовляв так пожаданій для російської України і потрібній) науковій роботі були марні: одні обіцяли й не давали нічого, інші викручувалися різними вимівками. Навіть книжки чи справки тяжко було допроситися, хоч як смертельно тяжко було

працювати в тодішнім Львові, при браку якої-небудь бібліотеки з порядним добором літератури й періодик до української історії чи іншої української дисципліни».

Наукове товариство ім. Шевченка заснували у Львові в грудні 1873 року (спершу як Літературно-наукове товариство ім. Шевченка) силами свідомої інтелігенції з Наддніпрянської України та Галичини. Головною метою товариства було «вспомагати розвою руської (малоруської) словесності».

Першими головами товариства були К. Сушкевич (1874—1885), С. Громницький (1885—1886), Д. Гладилович (1886—1892). У цей період вийшли два річники журналу «Правда» та «Дослідження у галузі руської мови» О. Огоновського. З 1885 року товариство перебрало на себе видання журналу «Зоря», який став всеукраїнським літературним органом і поширювався у Наддніпрянській Україні. Наприкінці 1880-х років товариство перетворилося у виключно наукову установу та було перейменоване у Наукове товариство імені Шевченка.

З 1892 року почав виходити головний друкований орган товариства – «Записки Наукового товариства ім. Шевченка». Але період найвищого розвитку Наукового товариства ім. Шевченка розпочався лише у 1894 році – після переїзду до Львова Михайла Сергійовича Грушевського. У 1894 році він очолив історично-філософську секцію. Всього у товаристві їх існувало три: історично-філософська, філологічна та математично-природознавчо-лікарська. Сходини секції відбувалися два або три рази на місяць, теж під керівництвом Грушевського.

Михайло Сергійович став душею секції: він завжди брав участь у дискусіях, мав тези майже до кожної теми, бо був надзвичайно освічений щодо питань української історії. Праці, що зачитувались на зібраннях товариства, потім друкувались у його «Записках».

З 1895 року Михайло Сергійович Грушевський стає редактором «Записок Наукового товариства ім. Шевченка». Згодом він бере на себе всю відповідальність за видавничу діяльність товариства.

«Записки Наукового товариства ім. Шевченка» стали першим українським виданням, що привернуло увагу до України не тільки українців, а й у всьому світі, їх можна знайти у бібліотеках Європи, Америки, і навіть Австралії.

Найсерйозніші наукові праці друкувалися окремими книжками – збірниками. До них увійшла і головна праця Грушевського – «Історія України-Руси». Перший том вийшов 1898 року на честь століття появи «Енеїди» Котляревського.

«Історія України-Руси» мала надзвичайний успіх, тому що

була першою національною історією України. Грушевський працював над нею все своє життя, але так і не закінчив її, зупинившись на смерті Б. Хмельницького.

Щоб зацікавити широкі маси українців, Грушевський видавав історичні праці давніших істориків в Українській історичній бібліотеці, яка була заснована ще у 80 роках XIX століття Олександром Барвінським в Тернополі, а потім у Львові її перебрало на себе Наукове товариство імені Шевченка.

За роки керівництва Грушевського Науковим товариством ім. Шевченка було видано більш ніж 800 томів наукових праць.

Саме у працях Михайла Грушевського процес формування української академічної соціології набув класичних форм. Соціологічні принципи, методи та концепції були вже досить відомими серед українських науковців. Визначальною рисою соціологічної думки в Україні того часу було освітлення суспільно-політичних проблем, боротьба за незалежність та національно-культурне відродження. Тобто специфічною ознакою української вітчизняної соціології було її самовизначення як одного з засобів державотворення та розвитку національної самосвідомості. Тому перші українські соціологи, і Грушевський зокрема, були, передусім, громадськими діячами, а вже потім – науковцями.

Серед друзів Михайла Сергійовича на той час було чимало відомих постатей української культури, серед яких треба відзначити Івана Франка. З ним Грушевський познайомився одразу ж по приїзді до Львова, і вже на початку 1895 року Михайло Сергійович як член університетської комісії львівських професорів активно підтримав висунення кандидатури І. Я. Франка на вакантну посаду приват-доцента Львівського університету.

Кілька років Франко був заступником голови Наукового товариства імені Шевченка, а також разом з Осипом Маковеєм та Володимиром Гнатюком очолював «Літературно-науковий вісник». На сторінках цього видання друкувалися найкращі класичні твори української та зарубіжної літератури тієї доби, серед авторів ми знаходимо Лесю Українку, Василя Стефаника, Ольгу Кобилянську, Михайла Коцюбинського, самого Франка і його однодумця Грушевського, а також Альфонса Доде, Антона Чехова, Максима Горького та багатьох інших видатних письменників.

Окрім літературної діяльності Грушевський та Франко мали ще й спільну рису. Обидва були представниками Національно-демократичної партії, заснованої 26 грудня 1899 року. До неї входило чимало представників української інтелігенції: Кость

Левицький, Юліан Романчук, Василь Охримович, Іван Белей.

У листах Грушевського до Івана Франка, написаних у 1900—1914 роках, йдеться про безліч спільних інтересів. «Нам пора для України жить» – це був їхній спільний девіз.

Вони обидва були представниками лівих поглядів, взірцем справжніх націонал-демократів. Є також певна методологічна схожість в наукових підходах обох учених. Зокрема, це видно, коли вчитатись у такі слова Грушевського: «Наука – це постійний скептицизм, але лише такий, що веде за собою роботу синтетичну». І ще: «Суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу». Можна стверджувати, що унікальна наукова спадщина Івана Франка також служила досягненню саме цієї мети. Як Франко, так і Грушевський увійшли до проводу Національно-демократичної партії як визначні, патріотично налаштовані представники західноукраїнської інтелігенції.

Звісно, були випадки, коли вони вступали в доволі гострі дискусії один з одним, а в деяких листах Івана Франка є певні закиди щодо нелегкого характеру Грушевського. Але важливіше інше: обидва вони були людьми виняткової, універсальної обдарованості. Так склалося, що й останні роки їхнього життя однаково позначені високим трагізмом і стоїчною мужністю: попри все незламний Франко працював буквально до останніх днів життя, а Грушевський, майже втративши зір і перебуваючи під щохвилинним наглядом відповідних «органів», продовжував писати черговий том фундаментальної «Історії України-Руси».

Але повернемося у ті часи, коли у 1898 році за підтримки Івана Франка та Володимира Гнатюка Грушевський провів реформу статуту Наукового товариства ім. Шевченка. Відтепер звання «дійсного члена» товариства присвоювалося лише на підставі наукової кваліфікації. Дехто вважав цю реформу жорсткою, але Грушевський на той час вже добре знав собі ціну і прагнув оточити себе справжніми професіоналами, щоб разом іти до великої мети – всебічного відокремлення та незалежності української нації, її мови та культури.

Як професійний керівник та адміністратор, Грушевський умів віднайти для товариства джерела доходів. Саме за часи його роботи на посаді голови були створені друкарня та палітурня, куплено два великі доми. Грушевський робив усе, щоб Наукове товариство стало осередком наукової роботи саме українською мовою, особливо у галузях, безпосередньо пов’язаних з українським краєм.

Намагаючись зробити з Наукового товариства наукове

середовище європейського рівня, Грушевський поклав початок для успішного розвитку музею, а бібліотека товариства за його часів стала одною з найбільших у Львові і зав'язала стосунки з усіма культурними країнами.

У1899 році Грушевським був обраний перший академічний корпус учених – членів Наукового товариства ім. Шевченка у складі 32 науковців з західноукраїнських та східноукраїнських земель, ау 1903—1914 роках було прийнято 19 членів-іноземців, науковців зі світовим ім'ям, серед них А. Єнсен, Я. Бодуен де Куртене, О. Брюкнер, В. Бехтерев, О. Пипін, О. Шахматов.

Але сталося так, що вимогливість Грушевського врешті-решт обернулася проти нього. Його прагнення подальшого вдосконалення організаційної структури Наукового товариства ім. Шевченка призвело до дискусій та затяжної кризи. Між членами товариства назрівав конфлікт, у результаті загострення якого в 1913 році Грушевський полишив посаду голови.

Михайло Сергійович завжди дивився далеко вперед, тому він активно займався підготовкою та вихованням нових кадрів українських істориків. Викладаючи в університеті, особливу увагу Грушевський приділяв семінарським заняттям, бо сподівався виявити на них найздібніших слухачів та приохотити їх до самостійної наукової праці. Інколи Михайло Сергійович вів навіть приватні наукові заняття поза університетом, як зі своїми слухачами, так і сторонніми. Він роздавав літературу до рефератів, його слухачі мали все це прочитувати. Так здібні студенти призвичаювалися до наукової роботи. Поступово вони переходили від роботи з рефератами до серйозних наукових праць, а далі – до самостійних дослідів та наукових висновків, репрезентували українську наукову національну історіографію.

Грушевський виявився не тільки великим вченим, а й великим педагогом. До молодих студентів не звертався інакше, як «пане-товаришу». І справді, він був для них товаришем. Михайло Сергійович вмів заохочувати молодь до праці, давав поради у важливих питаннях, запрошував студентів до себе, дозволяв користуватися своєю чудовою бібліотекою. Грушевський ніколи не шкодував свого часу для студентів. Гурток слухачів вченого спершу був невеликий, але з року в рік число їх зростало, і за двадцять років професор виростив мало не сотню своїх учнів, що допомагали і йому в науковій праці.

Грушевський з радістю помічав, що українські наукові сили все більше зростають. Але в той же час він переживав з того, що молоді вчені не мають де розвинути свої таланти. Для того був потрібний український університет у Львові. Це питання все частіше підіймали самі студенти. Грушевський з великим

співчуттям стежив за цими змаганнями молоді, був вірним її порадником.

В ті часи українці мали тільки один літературно-науковий журнал «Зоря». Його теж видавало Наукове товариство імені Шевченка. В 1897 році Грушевський виступив із проектом реформування ілюстрованого тижневика «Зоря» на літературно-науковий місячник європейського зразку. Цей план Наукове товариство прийняло, і з 1898 року почав виходити «Літературно-науковий вісник». В число редакторів вступив від початку сам Грушевський. До того ж він приєднав до цього журналу літературні сили, намагався розвивати письменницький «молодняк», дбав про наукові статті, сам писав огляди культурного життя.

Зрозуміло, як багато давав тодішній «Вісник» нового й цікавого читачам, який він мав вплив на молодь, на все суспільство, як дуже поглиблював погляди своїх читачів на світ, на людей. Але, як влучно вказував пізніше Крип'якевич, цей журнал до того ж мав єднати галицьких та буковинських українців із наддніпрянськими. «Правда, вже «Зоря» під редакцією Василя Лукича це робила, робило це «Життя і слово», – писав Крип'якевич, – але ж ні один, ні другий журнал не міг цього робити з такою великою мірою, як «Вісник». В кожному зшитку були огляди життя з усіх українських земель. Щонайкращі й найліпші письменники з-перед і з-поза Збруча, пишучи у «Віснику», єдналися між собою. А коли цензура заборонила «Вісник» у межах колишньої Росії, то Грушевський усе ж придумував способи, щоб його читали на Наддніпрянщині. А коли з першою російською революцією (1905 р.) впали з українського слова кайдани, він переніс (1907 р.) «Вісник» до Києва. Цей журнал мав об'єднувати передзбручанських і зазбручанських українців уже з Києва…»

Михайло Грушевський робив чимало зусиль заради об'єднання синів свого народу. На той час лівобережні українці жили окремим життям від правобережних, чому сприяли довгі роки поневолення українського народу різними країнами. Різниця у мові, побуті, праці, політичних поглядах ставала дедалі все більшою, і у перспективі мала стати причиною виникнення двох окремих народностей. У своєму виданні Грушевський демонстрував, що по обидві сторони Дніпра живе одна нація, що певною мірою допомогло зберегти Україну цілісною, такою, якою вона є сьогодні.

Але не тільки суспільне життя Грушевського було насиченим. 1896 рік став для нього роком заснування власного родинного гнізда. У травні Михайло Сергійович одружився з перекладачем

та педагогом Марією Вояківською, донькою священика. Свій шлюб молоді зареєстрували у церкві Св. апостолів Петра і Павла. Сучасники свідчать, що у шлюбі Михайло Сергійович був щасливий, в його родині панувало тепле відношення один до одного.

Свою дружину Грушевський залучав до громадських занять та роботи в академічних установах. Марія належала до найактивніших перекладачів кінця XIX – перших десятиліть XX ст. Багатьма мовознавцями було визнане її перекладацьке обдарування, що виявлялося не тільки у високій якості її перекладів, а й у вимогливому відборі літературних творів, що призначалися для перекладу. Ймовірно, ця вимогливість передалася їй від чоловіка, який підтримував Марію у її бажанні працювати з усією серйозністю та відповідальністю. Можна сказати, що сім'я Грушевських була сім'єю однодумців. Михайлу Сергійовичу пощастило з жінкою, в нього був міцний тил, який дозволяв вести активне наукове й суспільно-політичне життя.

В 1898 році на археологічний з'їзд у Києві Наукове товариство ім. Шевченка надало тридцять цікавих наукових праць, але російський уряд не дозволив зробити промову українською. Тоді Грушевський разом із галицькими вченими відмовився брати участь у з'їзді, що вразило наукові кола Росії. Питання української науки та мови почали активно обговорювати…

Наприкінці 1898 року, з нагоди святкування столітнього ювілею української літератури, Михайло Сергійович Грушевський запропонував новий проект: заснувати видавниче товариство для публікацій творів белетристичних і науково-популярних, тих, що не входили в круг діяльності Наукового товариства ім. Шевченка. Так навесні 1899 року з'явилася «Українсько-руська видавнича спілка», яка популяризувала кращі твори світової та української літератури. До 1912 року її редакторами були І. Франко та В. Гнатюк. З моменту заснування й до 1917 року завдяки спілці було надруковано понад 300 видань, серед них твори українських письменників та переклади найкращого з іноземної літератури. Метою видавництва, так само як і інших проектів Грушевського, стало поширення культури, як української, так і західної, внесення свіжих думок та політичних поглядів до українського суспільства на Галичині.

Пізніше Грушевський заснував «Товариство прихильників української науки, літератури й мистецтва», що опікувалося становленням саме української культури та науки. Окрім друкування книжок товариство організувало першу велику виставку картин українських художників з усіх українських

земель, що також впливала на об'єднання української народності.

21 червня 1900 року народилася єдина і улюблена дитина Михайла Сергійовича і Марії Сильвестрівни – Катерина, Кулюня, як її тепло називали батьки та інші родичі. Донька народилася в атмосфері нескінченної любові, її появи батьки очікували з великим нетерпінням. Маленьку дівчинку охрестили за греко-католицьким обрядом саме у тій церкві Св. апостолів Петра і Павла, де чотири роки тому Михайло та Марія зареєстрували свій шлюб. Після народження доньки Грушевський намагався створити найкращі умови для її розвитку, тому в 1901 році купив землю на Софіївці (тепер це верхня частина вул. І. Франка). Коштів вистачило і на те, щоб побудувати дім, оскільки того часу професори входили до числа найзаможніших міщан Львова. Нині в цьому будинку розташовано музей М. Грушевського.

Як згадує дослідник Василь Горинь, «это была не просто вилла, а творческая лаборатория историографии Украины, дом ученого, профессора университета и общественного деятеля, место ежедневного творческого труда великого историка в своем кабинете с богатейшей библиотекой, где за чашкой чая почти каждый вечер вела разговоры-дискуссии львовская элита».

У побуті Грушевський цінував затишок та можливість спокійно працювати, але донька могла у будь-який час переступити поріг його кабінету, вона зростала в унікальній на той час атмосфері. Дні народження Катрусі завжди святкувалися пишно, з великою кількістю гостей та подарунків. Дитина росла розумною та кмітливою, проте хворобливою, тому батьки дуже переживали за доньку та піклувались, дарували їй всю свою ласку і ніжність, оберігали, як тільки могли.

Але стан здоров'я Катрусі не поліпшувався. Дійшло до того, що Михайло Сергійович вирішив припинити навчання дитини у школі. Перед батьками постав обов'язок навчати Катрусю самостійно, вдома. Вони з гідністю вирішили цю проблему: батько так організував освіту дочки, щоб найповніше реалізувати її здібності та знання, а мати, як педагог та знавець багатьох іноземних мов, навчила доньку французькій, польській, німецькій та англійській мовам. Катерина читала та малювала, захоплювалася літературою та історією.

Мати часто брала доньку до Києва, у гості до родин Черняхівських, Стешенків та Лисенків. Повсюди друзі Грушевських захоплювалися Кулюнею. Влітку ж Катерина їздила з родиною до села Криворівні, що на Гуцульщині, де Грушевський побудував невелику хату над Черемошем і виїздив туди кожного літа. Там дівчина спілкувалася з Іваном Франком, Михайлом Коцюбинським та іншими представниками української

інтелігенції. Тож не дивно, що в неї з ранніх років сформувалися певні патріотичні почуття, захоплення українською мовою та культурою.

Приїжджати до Криворівні любив і сам Михайло Сергійович. У своєму щоденнику він із захопленням пише про неї: «Мені цього року вдалася Криворівня, я так багато написав».

Це село і справді надихало українське письменництво. Свого часу тут полюбляли відпочивати Михайло Коцюбинський, Іван Франко, Леся Українка, Гнат Хоткевич, Володимир Гнатюк, Володимир Шухевич. Криворівня перетворилася на осередок українського літературного світу. Тут постійно йшли розмови на теми мови й літератури, історії та політики, з'являлись плани наукової та культурної роботи.

Усе літо 1903 року Грушевський присвятив публічним курсам у Львові, слухачами яких була українська молодь. Саме з цього часу Михайло Сергійович уперше в українській історіографії починає застосовувати історико-соціологічний метод, розроблений на межі XIX—XX століть європейським позитивізмом. Можливо, на це вплинуло перебування Грушевського у Парижі в 1903 році, куди його запросили читати лекції з історії України.

У своїх виступах в Парижі Грушевський намагався донести до слухачів особливість політики Росії щодо України. Зі своїх лекцій Михайло Сергійович склав російську книжку «Очерки истории украинского народа». Вийшов стислий підручник української історії, який Грушевський видав у Петербурзі. Науковцю було дозволено навіть взятися до написання історії Росії.

В 1905 році Грушевський активно виступив проти нехтування реальними потребами українського народу. Але, як він сам вказував, «національне і спеціяльно українське питання не мало симпатії в російських ліберальних кругах, і писати в чужих газетах було трудно: прийшлося стрінутися з браком співчуття у редакціях і залишити їх. Вирисувалася крайня потреба в російськім органі для українського питання, і сю потребу я дуже пропагував в листах до земляків, а під осінь 1905 р. вибрався на Україну, щоб позондувати український рух і поагітувати за заложення органу. Побувавши в Київі, Одесі й Харкові, я набрав надії на можливість зреалізування сього плану і збирався виїхати в сій справі до Петербургу».

Ці плани перекреслили страйки та маніфест 17 жовтня, тому з осені 1905 року Грушевський повертається до наукової праці та займається організацією роботи щодо спорядження корпусу актів до історії козаччини. Молоді археографи, що їх вивчив на своїх семінарах Грушевський, мали розібрати між собою поодинокі

партії в історії козаччини й зайнятися збиранням до них матеріалу у невикористаних або мало використаних рукописних збірках Києва, Харкова, Петербурга, Москви, Кракова, Варшави. Влітку 1905 року було організовано археографічні експедиції до Харкова, Москви, Кракова, Варшави, Петербурга, їх учасники мали зібрати, обробити та приготувати до друку здобутий матеріал.

В 1906 році на честь десятиріччя наукової й громадської діяльності Михайла Сергійовича Грушевського в Галичині вийшла розкішна збірка, куди увійшло краще з накопиченого матеріалу. Грушевський був тим дуже задоволений: «Велика честь і утіха в тім часі стріла мені зі сторони моїх учеників і прихильників…»

Треба зазначити, що з 1906 року діяльність Грушевського розгорталася головним чином у Києві. Під його керівництвом до Києва перенесли «Літературно-науковий вісник» та багато інших видань. Потім почалося переселення молодих галицьких вчених, дослідників та письменників. Через деякий час у Києві було відкрито відділ львівської книгарні Наукового товариства ім. Шевченка.

Грушевський намагався також розширити свої політичні зв'язки. Влітку 1906 року він мав поїздку до Петербурга, де тоді засідала Державна дума. У цей час він брав активну участь в діяльності Української фракції та Українського клуба. У своїй книзі «Освобождение России и украинский вопрос» Михайло Сергійович зібрав свої статті, що були надруковані у 1905—1906 роках окремими виданнями. Книга визвала чималий інтерес серед українських читачів.

Грушевський писав: «Проблема настоящего исторического момента – освобождение России из пут старого режима и претворение ее в свободное и благоустроенное государство – не исчерпывается созданием условий свободного гражданского существования, ни даже переустройством, точнее сказать – улучшением ее социально-экономического строя. Рядом с этими задачами стоят другие, без удовлетворительного разрешения которых ее освобождение будет весьма неполным. Россия – «империя народов», среди которых государственная народность составляет только меньшинство – не может развиваться свободно и успешно, пока в этом переустройстве не будет обеспечено свободное и нестесненное существование и развитие ее составных частей – ее народов, пока в ее развитии, движении, прогрессе эти народы не будут видеть залога своего развития и прогресса. Без превращения России в свободный союз народов немыслимо полное обновление ее, полное освобождение от мрачных пережитков прошлого. […] Особыми общеимперскими законами

должны быть установлены права, которыми пользуются языки и наречия не государственные в учреждениях, находящихся в ведении общеимперских министерств, а также обеспечены права национальностей, находящихся на известной территории в меньшинстве, по отношению к учреждениям общим и местным, и указаны нормы, гарантирующие им возможность нестесняемого существования и осуществления своих национальных и культурных запросов. В первую очередь в разрешении этого вопроса должно быть поставлено введение народных языков, в том числе и украинского среди украинского населения, в народную школу как языка преподавания, а в школу среднюю и высшую – украинских дисциплин как предметов преподавания. Также принятие мер к тому, чтобы не было недостатка в учителях народных школ, которые могли бы вести преподавание на украинском языке, а в различных учреждениях украинской территории – в чиновниках, владеющих этим языком для сношения на нем с местным населением».

У другій своїй праці «Украинство в России, его запросы и нужды» Грушевський звертає увагу на те, що пригнічення в Росії народів та їх денаціоналізація стають причиною їх політичної та громадської деморалізації: «Серед націй, позбавлених умов правильного розвитку і самовизначення, є й українці Росії. У нинішній тривожний час у Росії подавляються всілякі форми культурно-національного життя: українська вища освіта, школи, книги, журнали, газети. Уряд не має конкретної програми, яка б ураховувала історичний розвиток українства в Росії. Оскільки немає української історичної концепції про становлення українства в Росії, то прохання останніх не задовольняються та ігноруються. За таких обставин російський уряд, який проводить щодо українців жорстоку політику асиміляції, не дає розвиватися українству. Таку жорстоку поведінку уряду щодо українців у Росії не можна ніде оскаржити. За таких умов українці не мають у Росії перспективи національного розвитку. Український національний рух у Росії приречений на загибель».

Саме у цей час Грушевський написав популярну історію України – «Про старі часи на Україні». Ця книга неодноразово передруковувалась і перекладалась на інші мови, визиваючи чималий інтерес не тільки серед українських читачів.

До того ж Грушевський розпочав активну підготовку до видання ілюстрованої історії України, яка побачить світ лише у 1911 році і матиме надзвичайний успіх. Перше видання протягом півроку розійшлося в 6 тисячах примірників, а через деякий час було повторене ще з більшою кількістю ілюстрацій.

У 1908 році Грушевські купили садибу на Паньківській у

Києві і розпочали будування великого прибуткового будинку з шістьох поверхів. У мансарді цієї споруди з'явилась майстерня самобутнього митця Василя Кричевського. Саме він оздобив фамільний дім Грушевських та приміщення історичної секції під керівництвом Михайла Сергійовича на Володимирській, 35.

Грушевський багато працює, значну увагу приділяючи галицькій школі. 1908 року за його почином у Львові створюється організація українського вчительства середніх шкіл «Учительська громада». Він стає першим її головою та редактором журналу «Наша школа». В 1910 році він ініціює створення «Українського шкільного союзу», що ставить собі за мету опікуватися розбудовою української приватної середньої школи. І знову професор Грушевський стає його першим головою.

У передмові до своєї праці «Про українську мову і українську школу» Михайло Сергійович писав: «В сій книжечці зібрав я статті про українську мову і шкільну науку чи освіту, що друкував у газеті «Село» в роках 1909 і 1910, головне для читачів селян». Саме в ній він чітко висловив своє переконання, що «вчити добре можна тільки такою мовою, котру ученики добре знають і розуміють». «Треба доконче вчити дітей рідною мовою, щоб наука йшла добре – значить на Україні треба вчити по школах українською мовою. Інакше український народ не вийде з теперішньої темноти», – стверджував вчений.

Розповідаючи про багатостраждальний шлях розвитку української мови, Грушевський зауважував: «Доля неоднаково служила мові українській і мові великоруській. Великоруській було легше. Великороси мали свою державу, мали повну змогу розвивати свою мову і письменність. Українці жили під Польщею. І було їм з тим далеко тяжче. Але ще тісніш стало українській мові, як українську церкву піддано московському патріархові, після того як Україна з'єдналася з Москвою. Московське духовенство завело цензуру над українськими книжками, а далі від царя Петра почалися заборони – заборонено друкувати книжки українською мовою, а в школах українських почали заводити великоруську мову… Заводжувано всякі російські порядки на Україні, і з ними великоруська мова стала все більше ширитися на Вкраїні, а книжня українська мова мусила завмирати… Правда, не вгасла в українцях любов до своєї мови. Супроти… нової… мови… українці далі розвивають свою народну мову…»

У численних працях з цього ж приводу М. С. Грушевський висловлює обурення тим, що російські чиновники («російське начальство») робили все для того, аби діти «инородцев» не навчались в сільських школах рідною мовою; спростовує

тенденційні твердження, що, мовляв, «наші селяни самі не хочуть того, щоб їх дітей учили українською мовою, а хочуть мови руської». На багатьох прикладах історії українського народу учений демонструє, як колись на Україні процвітала широка освіта, були «усі діти письменні, навіть дівчатка, навіть сирітки». «Український народ, як порівняти його до московського, приміром, – був тоді далеко розумніший, освіченіший, проворніший… З України потім ціле століття находили на Московщину люди, що там заводили школи, бібліотеки, вчили, писали і друкували», – стверджує Грушевський.

А далі на противагу становищу народної освіти українців в Росії Михайло Грушевський наводить приклади галичан, які в умовах австрійського панування успішно борються за народну українську освіту в школах, гімназіях і навіть «добиваються тепер… щоб у Львові був осібний український університет».

Склалося так, що Михайло Сергійович Грушевський деякий час жив на два міста – Київ і Львов, що було доволі складно. З часом він повністю переніс свою діяльність до Києва.

Якщо підсумовувати діяльність Грушевського до 1914 року, можна тільки дивуватися його багатогранності, бо не було жодної ділянки суспільного життя, до якої б він не долучився. Народ вважав його символом всеукраїнського єднання та справжнім провідником українства. Навіть його опоненти визнавали його авторитет, наприклад, ідеологічний опонент Грушевського Дмитро Дорошенко казав, що «його [Грушевського] слово було для нас за тих часів законом».

Влітку 1914 року почалася Перша світова війна. В цей час Грушевський відпочивав на Гуцульщині, в селі Криворівні. Михайло Сергійович мав намір переїхати до Києва, бо цього вимагали українські діячі, зокрема товариство українських поступовців. Але воєнні події розвивалися так швидко, що не можна було й думати про те, щоб перетнути російський кордон. Не маючи змоги ані виїхати до Києва, ані повернутись до Львова, він виїхав із сім'єю до Відня, де саме тоді зібралося багато українських утікачів із Галичини й Буковини. З тих пір ніхто з родини Грушевських не повертався до Львова і не бував у рідному домі.

У Відні Михайло Сергійович почував себе неспокійно. Все ж таки він був російським громадянином, і австрійська влада могла його заарештувати. Тому в листопаді 1914 року він виїхав до нейтральної Румунії, звідки вислав телеграму у Київ. Зразу ж йому надійшла відповідь, щоб негайно повертався на Україну.

З початком світової війни російська влада розпочала активну

кампанію проти українства, тому коли Грушевський з родиною добрався до Києва, його було зараз же арештовано. Помешкання Грушевських обшукали, цієї процедури не уникнув і дім у Львові. Поліція забрала всі цінні папери та книжки. Шукали які-небудь докази того, що Грушевський брав участь у створенні Українських січових стрільців для боротьби з Росією. Але нічого не знайшли.

Після обшуку Грушевського замкнули в окремій камері у в'язниці на Лук'янівці. І хоча обшуки нічого не дали, і не було знайдено нічого, що б могло скомпрометувати Грушевського, його доля була вирішена заздалегідь. В лютому 1915 року Михайла Сергійовича призначили вислати етапом до Сибіру. Лише клопотання його друзів допомогло пом'якшити вирок, як казали в той час, «вставити букву М». Замість Сибіру йому було призначено висилку до Симбірська. Вченого під охороною городового було вивезено з Києва і віддано під нагляд симбірській поліції. Слідом до Симбірська виїхала і його родина.

Це був тяжкий період. Грушевському часто снився батько та його заборона щодо політичної діяльності. Але шляху назад вже не було. Після арешту нелюбов Грушевського до російської влади переросла в люту ненависть. В Симбірську Михайло Сергійович прожив до осені, а потім, на прохання Російської академії, його було переведено до Казані, як міста, більш придатного до університетських занять.

З тих часів дійшли до нас два цікавих документа. Ось перший з них.

«Секретно
Казанскому Полицмейстеру

Департамент Полиции от 7 сего апреля за № 97835 уведомляет, что по пересмотру обстоятельств дела о высланном под надзор полиции в Симбирскую губернию профессоре Львовского Университета Михаиле Сергеевиче ГРУШЕВСКОМ, г. Министр Внутренних Дел признал возможным разрешить Грушевскому отбыть определенный ему в порядке п. 17ст. 19 правил военного положения надзор полиции в г. Казани.

Об изложенном даю знать Вашему Высокоблагородию и предписываю по прибытии ГРУШЕВСКОГО в г. Казань подчинить его надзору полиции, о чем уведомить Начальника Казанского Губернского Жандармского Управления и о последующем донести мне с представлением установленных ведомости лит. А и списка на поднадзорного Грушевского.

Сведения о названном лице будут сообщены Вам по получении от Симбирского Губернатора.

За Губернатора и. д. Вице-Губернатора (подпись)».

«СПИСОК

о состоящем под гласным полицейским надзором профессоре Львовского Университета,

дворянине Михаиле Сергеевиче Грушевском.

Вопросы	Ответы
Имя, отчество, фамилия и звание	Михаил Сергеевич Грушевский
Место родины	Город Холм
Вероисповедание	Православного
Лета	49 лет
Грамотность или место воспитания	Окончил курс в Киевском Университете
Был ли под судом или следствием	Нет
Женат или холост: если женат, то на ком	Женат на Марии Селеверстовне Ваяновской
Имеет ли детей, если имеет, то их имена и лета	Имеет дочь Екатерину 15 лет

Вопросы	Ответы
Имеет ли родителей и кого именно, лета их и место жительства	Имеет мать Глафиру Захарову — 67 лет, проживающую в гор. Киеве, Паньковская ул., собственный дом
Имеет ли родных братьев и сестер, их имена, лета и место жительства	Имеет брата доцента Петроградского Университета Александра Сергеевича и сестру Анну Сергеевну, по мужу Шамраеву; брат в городе Петрограде, а сестра в Киеве, в доме матери
Следует ли за ним в место высылки кто-либо из его семьи и кто именно	Жена Мария Селеверстовна и дочь Екатерина
Имеет ли собственные средства к существованию и в чем они заключаются	Имеет собственные средства к существованию, имеет недвижимость в гор. Киеве — дом совместно с матерью
Знает ли какое ремесло	Профессор
Чем до сего времени добывал себе средства к существования, как сам он, так и его жена	Служа профессором Львовского Университета
Имеют ли родители какое-либо состояние	Нет
По какому распоряжению и за что именно учрежден гласный полицейский надзор	По распоряжению Департамента полиции 7-го Апреля 1915 года за № 27835
Срок надзора и с какого времени его надлежит считать	С 14-го Февраля 1915 года
Куда выслан или же надзор учрежден в месте его жительства	Город Казань, Большая ул., дом Леонтьева

За рік Грушевського вже перевели до Москви – під «явний нагляд поліції», що позбавляло його права педагогічної діяльності.

Клопотанням щодо переводу Грушевського в Москву займався відомий вчений Володимир Іванович Вернадський. В архіві Російської академії наук знайдено листа Вернадського до Грушевського, що написаний у 1915 році. У листі йдеться про записку, яку підписали вчені Російської академії наук і університету із проханням про переведення Грушевського в Москву. Це прохання було вручено особисто міністру внутрішніх

справ Хвостову. В. І. Вернадський співчував Михайлу Сергійовичу й підтримував його. У листі він пише, що всі заходи проти Грушевського – безрозсудні й неприпустимі.

Щотижня Грушевський мав з'являтися до поліції, не мав права змінювати місця проживання, займати якої-небудь посади, читати лекції чи виступати на зборах. Але у Москві все одно жити було легше, ніж у Симбірську. Михайло Сергійович знову зайнявся науковою роботою, писав до російських часописів, потайки працював у місцевих українських організаціях та в єдиному тоді на всю Росію українському журналі «Промінь».

У «Спогадах минулого» Грушевський свідчив: «Присутність у Москві великого числа освічених і навіть учених українців піддавала гадку про можливість зав'язання тут наукового товариства чи наукового гуртка українського, який міг би підтримувати в сих людях інтереси до української дисципліни і звертати їх увагу на українські теми…»

Москва і справді виявилась дуже багата на різні матеріали до історії культури, мистецтва й письменництва України. Грушевський припускав, що якраз Україну «обчищено» від усіх матеріалів, що вивозились значною мірою до Росії.

Михайло Грушевський особисто обходив московських українців, передусім учених і літераторів. Серед них був завідувач етнографічного відділу Рум'янцевського музею Микола Ярчук, завдяки якому в музеї зберігалася багата україністика, наприклад, там були автографи поезій Тараса Шевченка; директор бібліотеки Московського університету українець Антон Калішевський. Грушевський спілкувався з викладачем Московського комерційного інституту Ігорем Кістяківським, який фінансував видання журналу «Украинская жизнь», а в травні 1918 року був призначений державним секретарем Української Народної Республіки. Саме у Москві Михайло Грушевський знайшов й майбутніх членів Української Центральної Ради, соціалістів-революціонерів Миколу Шрага, Івана Маєвського, Михайла Полозова. Миколу Шрага Грушевський навіть буде рекомендувати зробити своїм заступником, коли стане головою Центральної Ради.

Заслання Грушевського перервала революція. Неспокійно стало у Києві, де почалися народні маніфестації. Все частіше стали з'являтися на вулицях міста жовто-блакитні прапори, почало створюватися українське військо. Саме у той час, 4 березня 1917 року, з ініціативи Товариства українських поступовців було створено Українську Центральну Раду, яка мала представляти політичні інтереси України. Ця громадсько-політична організація виникла за підтримки українських

політичних партій, військових, робітників, студентів, духовенства, кооператорів, громадських і культурних організацій, серед яких були Українське наукове товариство, Українське педагогічне товариство, товариство українських техніків і агрономів тощо.

М. С. Грушевського було заочно обрано головою Центральної Ради (тимчасово його заступав В. Науменко), тому що на той час в жодного політичного та громадського діяча не було такого знання історії українського народу, його проблем та інтересів. Крім того, Михайла Сергійовича вирізняла вражаюча працездатність, тож сумнівів щодо майбутнього голови не виникло.

До України з Москви Михайла Сергійовича Грушевського викликали телеграмою, і 14 (27) березня 1917 року визнаний лідер нації прибув до Києва. Подорож Грушевського була дуже невдалою, бо сталося так, що вагон, в якому їхав вчений, згорів в дорозі, тож у полум'ї загинула значна частина рукописів та книг, а сам Грушевський ледве встиг врятуватися. Але це не завадило йому блискавично взятися до справи.

У Києві Грушевського зустріли з пошаною. Коли він з'являвся десь на вулиці, громадяни зустрічали його бурхливими оплесками. Ув'язнення та заслання за український патріотизм лише збільшувало популярність та любов до нього.

Одразу після скликання Всеукраїнського національного конгресу було обрано нову президію Української Центральної Ради, головою якої став Михайло Сергійович Грушевський, а його заступниками – С. Єфремов і В. Винниченко. Після цього Рада перетворилася на своєрідний парламент, що складався з 150 чоловік, обраних від українських політичних партій, професійних і культурних організацій та делегатів від губерній.

Як відзначає доктор історичних наук В. Ф. Верстюк, у 1917 році, здається, не було жодного українського з'їзду, де б Грушевського не обирали почесним головою або від якого йому не надсилали б вітальних телеграм. Саме з його приїздом утворився той стрижень, навколо якого міг згуртуватись український рух.

Якщо поглянути на денний розклад Михайла Сергійовича у той період, можна лише здивуватися, як він встигав повсюди. Кожного дня Грушевському треба було головувати на засіданнях повного складу Ради, тобто усього парламенту (законодавча гілка влади), або ж треба було вести провід у нарадах її президії – Малої Ради, а іноді бувати на засіданнях Генерального Секретаріату, тобто Міністерської Ради України (виконавча гілка влади). До того ж до Грушевського приїздили делегації з усіх українських земель. Йому також треба було вести переговори з

представниками різних партій і різних народів, що населяли та той час Україну.

Як голова Української Центральної Ради Михайло Сергійович Грушевський мусив наглядати за ухвалюванням законів, керувати процесом творення нової адміністрації та судів, добувати на все те гроші, налагоджувати напружені відносини з Росією, яка не могла змиритися з утворенням самостійної української держави.

Але головною проблемою того періоду була відсутність української армії. Як освічений історик Грушевський не міг не розуміти, що утворення самостійної держави неможливе без попереднього утворення сильної армії. Однак українські хлопці тим часом були на фронтах Першої світової війни: наддніпрянські українці – в російській армії, галичани – в австрійській. Грушевський був страшенно обурений цим фактом, бо розумів, що українці, належачи до різних блоків, по суті воювали проти самих себе: брат йшов на брата.

Михайло Сергійович активно проводив політику автономії України, усі його виступи, статті, заяви того часу, що з'являються у часопису «Нова Рада» та в «Народній волі», були спрямовані саме на це.

У статті «Чи Украина тільки для українців?» Грушевський пояснював: «Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а й для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе». З цього видно, що Грушевський не був і не міг бути творцем лозунгу: «Україна для українців», для цього він був надто високоосвіченою, розумною і демократичною людиною.

За цією ж тематикою видавалися окремі брошури Грушевського: «Хто такі Українці і чого вони хотять», «Звідки пішло українство», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Українська Центральна Рада й її універсал».

У брошурі «Звідки пішло українство і до чого воно йде» Грушевський підкреслював, що українці не мають наміру відділятися від Російської Республіки. Існує думка, що то був тільки психологічний хід, що допоміг українцям легко і безболісно отримати автономію. Інші дослідники не поділяють цього припущення і вважають погляди Михайла Сергійовича на утворення самостійної української держави недосконалими і помилковими. Але на той час вони були доволі прогресивними. Після перемоги Лютневої революції у Грушевського, як у справжнього ідеаліста, з'явилась надія, що Росія і Україна вступили у нову стадію розвитку і що «у вільній російській республіці не може бути невільних людей». Кінець російського

самодержавства Грушевський сприйняв як початок визволення українців.

Як освічена людина в області історії державотворення Грушевський чітко виділяв принципи, на яких хотів побудувати українську автономію. Серед них були свобода і рівність всіх людей, загальне, пряме й таємне виборче право. Під словом «свобода» вчений розумів можливість висловлювання своїх думок без боязні бути за них покараним, а також друкування художньої і наукової літератури українською мовою, право на заснування різноманітних товариств та союзів без необхідності отримувати чийогось дозволу. Під рівністю всіх людей він розумів однакове право панів та мужиків, чоловіків та жінок, будь-якого народу і віри.

Тверезо дивлячись на історичні процеси, Грушевський розділяв різні етапи самовизначення народу: від автономії до самостійної держави. З цих етапів найбільш корисним для розвитку України він вважав автономію, бо вона могла б принести вигоду в економічному плані. Ідеальна автономія, на його думку, була національно-територіальною, бо тоді б всі українські землі були зібрані докупи й українці могли б самі собі бути господарями.

Грушевський розумів, що для того, щоб автономія України не залишилась би формальною, Росія повинна була б стати федеративною, бо при централізації автономія певною мірою залишається умовною. Але у той самий час він чітко усвідомлював, що встановлення федеративного ладу в Росії приведе до ліквідації колишніх привілеїв, що стало б причиною незадоволеності певної частини населення. Однак це Михайло Сергійович вважав прогресивним та цілком виправданим, бо це було треба не тільки пригнобленим Росією народам, але й самим росіянам.

У цей період Грушевський ретельно проробив багато аспектів, які треба було враховувати при формуванні автономії. По-перше, вчений накреслив майбутнє соціально-економічне життя України, спираючись насамперед на селянство, бо на той час саме селянство переважало за своєю кількістю в Україні і всій Російській імперії. Тож селянську масу він вважав майбутньою головною силою, прагнув створити найкращі умови для життя та праці селян. «Селянське господарство повинно високо піднятись над прожитковим мінімумом, а також дати змогу задовольнити певні вимоги достатку і комфорту», – пише Грушевський у своїх нотатках.

Ще з дитинства знаючи, що таке міжнаціональні конфлікти, освічений історик та політик, Грушевський не міг також не

враховувати міста, де концентрувалося неукраїнське населення, серед якого він виділяв, у першу чергу, євреїв, а також росіян. Усім серцем Михайло Сергійович не хотів, щоб у його майбутній великій Україні повторювалися російські помилки щодо пригнічення інших націй. Тому багато уваги він приділяв розвитку національної культури євреїв та росіян та вихованню поваги цих націй до української мови, культури та традицій.

Як щирий заступник економічно та політично слабших Грушевський навіть припускав соціалістичну модель політичного режиму. Але він був проти жорсткої централізації, що подавляла б гармонійний розвиток нації.

Дуже складним для Грушевського стало питання церкви. Він з любов'ю згадував свого дідуся-священика, з захопленням поринав у минуле, коли приїздив до нього на сповідь. Всі найважливіші події у житті Михайла Сергійовича було занотовано церквою – його народження, шлюб, народження доньки… І все ж таки у своїх поглядах вчений був досить прогресивним, тому, на його думку, в майбутньому церква мала бути відділена від держави, духовенство не мало входити до складу державних урядовців, таким чином виходячи зі сфери впливу держави.

Школу політичний діяч планував підпорядкувати органам самоврядування і деякою мірою виборним національним органам.

Армію Грушевський вважав установою тимчасовою, такою, яка б на перших етапах допомогла встановити владу, а потім перетворилася на народну міліцію, кадровий кістяк якої складався б з ідейних, культурних та інтелігентних елементів, щоб «відносини старшини до козаків були близькі, щирі, братерські».

Досягнення автономії України не було легким – Тимчасовий уряд відмовився навіть розглядати це питання. Тоді на селянському з'їзді Грушевський заявив, що український народ повинен сам вирішувати свою долю. Врешті-решт на Всеукраїнському військовому з'їзді було оголошено І Універсал: Україна була проголошена автономією у складі Росії, а джерелом влади на Україні був названий український народ. В Універсалі висловлювалася надія, що неукраїнські народи, що проживають на території України, разом почнуть будувати автономний устрій. По проголошенні І Універсалу 28 червня 1917 року було створено Генеральний Секретаріат, тобто український уряд. Таким чином, в Україні було сформовано окремі гілки законодавчої та виконавчої влади.

Разом з В. К. Винниченком, який був автором І Універсалу, Грушевський почав переговори з делегацією Тимчасового уряду – Керенським, Терещенком, Церетелі. Ці переговори тривали

протягом 29—30 червня в Києві, в результаті було досягнуто угоди і прийнята «Декларація Тимчасового уряду до української Ради».

3 липня на пленумі Центральної Ради, після того як був зачитаний II Універсал, Грушевський заявив, що фактично Україна отримала автономію і створила законодавчі і виконавчі органи – Раду й Секретаріат.

Насправді ж II Універсал був кроком назад, бо у ньому було зафіксовано, що Тимчасовий уряд визнавав УЦР і Генеральний Секретаріат як крайовий орган України і водночас Генеральний Секретаріат ставав органом центрального уряду. Зі свого боку, УЦР визнавала Всеросійські установчі збори, а до їх скликання зобов'язувалася не робити самовільних кроків до здійснення автономії України. Більш за все Грушевського турбувало, що однією з умов II Універсалу був контроль за формуванням українського війська з боку Тимчасового уряду, тож Михайло Сергійович не міг не замислитися над створенням незалежної держави.

Між іншим, Грушевський мусив друкуватися та подекуди передруковувати свої праці у нових виданнях, щоб якось заробляти, бо робота в УЦР ніякого доходу не давала, тож єдиним джерелом заробітку залишилася його літературна праця.

Поступово Грушевський усе більше розходився в поглядах з ліберально-демократичним напрямком українського руху. З часом він взагалі перейшов на бік Української партії соціалістів-революціонерів. Ця партія разом з есерами становила більшість в УЦР. Значно перевтомлений після півроку праці в Центральній Раді, Михайло Сергійович спробував подати у відставку або бодай отримати відпустку. Але його прохання не задовольнили, бо члени УЦР, Генерального Секретаріату а також усі українські партії вважали, що ця подія збентежить народ, що і так був знервований складною політичною ситуацією. «Я через те зіставсь і вже більше не підіймав сього питання, щоб «не бентежити» людей, хоч був дуже знесилений», – пише Грушевський в автобіографії. Ані родина, ані близькі друзі, ані сам Михайло Сергійович не впізнавав себе. Колись такий енергійний та впевнений у собі, він дедалі все частіше помічав недоліки у своїй роботі.

Але життєвий принцип завжди йти до кінця і цього разу допоміг політичному діячеві зібратися з силами та продовжувати свій шлях. У середині серпня фракція українських есерів за участі Грушевського домоглася відставки Генерального Секретаріату на чолі з В. К. Винниченком, приводом для якої послужило бурхливе обговорення «Тимчасової інструкції Генерального Секретаріату

Тимчасового керівництва на Україні».

З депресії Грушевського вивели події у Петербурзі: захоплення більшовиками влади у Росії та відставка Тимчасового уряду. У відповідь на це 7 (20) листопада 1917 року УЦР видала ІІІ Універсал, що проголосив створення Української Народної Республіки (УНР), що формально не поривала федеративних зв'язків з Росією. Цей Універсал містив у собі такі демократичні принципи: свободу слова, друку, віросповідання, зборів, союзів, страйків, недоторканість особи й помешкання. ІІІ Універсал також оголосив національну автономію для меншостей (росіян, поляків, євреїв), скасував смертну кару, право приватної власності на землю й визнав її власністю всього народу без викупу, встановив 8-годинний робочий день, оголосив реформу місцевого самоврядування, визначив 9 січня 1918 року днем виборів до Українських Установчих зборів, які мали бути скликані 22 січня 1918 року.

Тим часом політичне становище не поліпшувалося. Молода Українська держава мусила наново творити свої відносини з Росією. Нова більшовицька влада не сприймала Центральну Раду як орган державної влади і Україну як державу взагалі. Більшовики, переманюючи на свій бік молодь, селян, вояків, робітників, інтелігенцію, обіцяли українському народові усю землю та усю владу і твердили, що рівень життя трудящих після приходу до влади Грушевського не покращився. Хоча про який рівень життя можна було говорити у країні, що була знесилена Першою світовою війною та революцією?

Більшовики використовували цю ситуацію, щоб переконувати український народ в тім, що Центральна Рада не є справжньою народною владою, що вона тільки обдурює народ. Та все ж таки український народ не хотів влади більшовиків. При виборах до Українських Установчих зборів 90 відсотків населення України подало свій голос за прихильників української влади.

З кінця листопада 1917 року більшовики почали підготовку до захоплення влади на Україні. Після невдалого повстання в Києві уряд більшовиків 17 грудня цього ж року вислав до УЦР ультиматум, який вона відкинула, чим спричинила наступ на Україну. 25 грудня 1917 року більшовики створили у Харкові альтернативний до УЦР і Генерального Секретаріату уряд. З цього часу і починається багатовладдя на українській території.

Грушевський робив вигляд, що не помітив перевороту, влаштованого більшовиками у Харкові, він поступово крок за кроком продовжував свою справу. Після розгону більшовиками Установчих зборів у Петрограді, у розпалі боротьби проти більшовиків та змагань на мирних переговорах 9 (22) січня 1918

року вийшов IV Універсал УЦР, що проголосив самостійність Української Народної Республіки. Його зміст був доволі провокуючим та сміливим. Але розчарований у Росії Грушевський вже не мав наміру шукати з нею компромісу. Тож Михайло Сергійович організував делегацію у Брест на чолі з О. Севрюком – членом Української партії соціалістів-революціонерів, щоб підписати перший мирний договір у Першій світовій війні. Ситуація набрала гостроти, коли на переговори прибула і делегація Радянського уряду України, яка виступила із заявою про неправомочність делегації Центральної Ради представляти інтереси УНР. Російська ж делегація вже не виступала так різко проти Центральної Ради, але заявила, що всі укладені Україною умови договору повинен затвердити уряд Росії.

Севрюк мав обороняти свій уряд і пам'ятав напуття Грушевського, який стверджував, що миру з Росією вже не буде, тому українська делегація відповіла на всі вищезгадані заяви досить різко. Оцінивши ситуацію, міністр закордонних справ Австро-Угорщини, що очолював австро-угорську делегацію на мирних переговорах, підтвердив позицію Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини та Болгарії: вони бачать УНР самостійною суверенною державою, яка в змозі самостійно заключати міжнародні договори.

Потім цю подію Грушевський буде святкувати як перемогу української дипломатії, бо вперше Україна отримала статус суверенної незалежної держави, повноцінного суб'єкта міжнародного права.

Отже 27 січня (9 лютого) 1918 року Українська Центральна Рада підписала Берестейський договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та УНР, яким Україну було визнано як незалежну державу державами Четверного союзу та РРФСР. Основний зміст договору містив десять статей. За умовами договору Радянська Росія повинна була негайно вивести свої війська з УНР, припинити будь-яку агітацію і пропаганду проти уряду і установ УНР, укласти з нею мирний договір. Крім мирного договору також було підписано «Додатковий договір між УНР і країнами Четверного союзу», «Болгаро-Український Додатковий договір до мирного договору» і «Протокол стосовно тлумачення 2-ї точки 11-ї статті мирного договору», а також «Тайний договір між Австро-Угорщиною й Українською Народною Республікою в справі Східної Галичини і Буковини».

А тим часом відповіддю на IV Універсал стала агресія військ Радянської Росії на чолі з есером Муравйовим. Як згадує у своїх спогадах М. Галаган, член УЦР, 25 січня члени Центральної Ради йшли на засідання, маневруючи, щоб не попасти під кулі. Після

того як всі зібрались, був внесений негайний запит до влади – описати реальну ситуацію на військовому фронті. Тоді прем'єр-міністр УНР В. Голубович оголосив, що безпосередньої небезпеки для Києва з боку більшовиків немає.

М. С. Грушевський являв собою саму впевненість та попрохав негайно зібрати членів комісії для розгляду законопроектів про восьмигодинний робочий день і участь робітництва в керуванні промисловими підприємствами. Комісії довелось зайнятись розглядом законопроекту під звуки більшовицьких вибухів.

Михайло Сергійович мабуть розумів, що якщо хтось помітить його стурбованість, то хвилювання одразу ж передасться в маси. Слід сказати про його вражаючу врівноваженість в екстремальних ситуаціях: буденним тоном Грушевський порадив членам комісії не сідати проти вікон, а сісти у простінках між вікнами ближче до стін. Іншим членам комісії такого спокою не вистачало, вони були знервовані, без кінця дебатували, хоча Михайло Сергійович постійно просив їх поквапитися. Коли йому стало зрозуміло, що робота закінчиться лише через 7—8 годин, він заявив: «….ми мусимо негайно ствердити закон… стоїмо перед небезпекою», та нервовими бистрими кроками вийшов із кімнати.

Зрозуміло, що ніхто не чекав від Грушевського такої реакції. За хвилину секретар Ради заявив, що треба передати законопроект на розгляд пленуму Малої Ради, припинивши його розгляд у комісії.

Коли всі члени комісії прийшли в залу засідання Ради, то побачили, що майже всі присутні члени Ради стояли одягнені, з шапками в руках. Без дебатів було ухвалено той закон про права й привілеї робітництва, та вже було занадто пізно – більшовицька армія вже добре засипала район Центральної Ради шрапнеллю – вирватись із будинку Ради ніяк не можна було, доводилось лише сидіти й чекати.

Вулиці Києва опустіли. Пізнім вечором того самого дня, коли Радянська Росія оголосила війну Українській Народній Республіці, дім Грушевського обстріляли війська Муравйова. Навпроти будинку встановили артилерійську батарею і гатили по ньому, допоки дім не запалав. Очевидці потім писали: «Ми вилізли на дах свого будинку і дивилися на море вогню, який часом, коли провалювалася одна із стель шестиповерхового будинку, вибухнув аж під хмари. Разом із будинком професора згоріли його величезна бібліотека та розкішна цінна збірка всяких історичних та етнографічних предметів, рукописів…»

Але втрата книг, килимів, портретів гетьманів, колекції порцеляни, зібрання європейського і східного мистецтва – все це було ніщо в порівняні з тим, що цієї події не змогла пережити

мати Михайла Сергійовича, Глафіра Захаріївна. Її винесли напівживою з палаючого будинку, і, не витримавши потрясіння, вона померла за два дні у Тарасівській лікарні.

Після смерті матері Грушевський сам створив «релігію сім'ї». Ось як він про це згадував: «Я собі створив своєрідну релігію сім'ї, положив в основу обов'язок любити своїх рідних і передусім своїх батьків, братів і сестер, не зважаючи ні на що, тремтіти за їх життя і здоров'я, служити їм і піклуватись ними і над усе цінити можливість жити вкупі і тим тішитись як найвищим щастям».

Одночасно втратив Михайло Сергійович матір та свій дім. Це був не просто будинок – він з певного часу став символом українства, тому не дивно, що від нього вирішили позбутися. Будинок обстрілювали не один, а декілька разів. Та якщо після обстрілів його ще можна було відремонтувати, то після того, як у 1922 році дім підірвали, лишилися самі руїни. У наш час на цьому місці можна побачити будинок, який значно пізніше відбудували полонені німці.

26 січня радянські війська повністю зайняли Київ. Кривавий жах охопив місто – удень і вночі масово заарештовували людей та вели кудись, звідки вони вже не вертались. Головним чином шукали членів Центральної Ради та українського уряду.

В день підписання Берестейського мирного договору Центральна Рада на чолі з Грушевським була вимушена покинути Київ, кілька годин по тому про це дізналася українська делегація. Здається, надії відновити владу вже не було і настав час нарешті визнати своє безсилля. Але Михайло Сергійович у нескінченній боротьбі за українську незалежність став, як здавалось оточуючим, наче залізним. Скріпивши серце і заховавши всі свої сумніви щодо успіху та доцільності операції, він пішов на великий ризик: 3(16) лютого М. Любинський за ухваленням Грушевського підписав звернення делегації Центральної Ради до німецького народу з проханням військової допомоги.

Грушевський розраховував, що на допомогу направлять українські галицькі військові частини, а також ті, що були сформовані в Німеччині з військовополонених українців. Але Німеччина погодилася допомогти тільки регулярними військами. Грушевський розумів, що результати цього можуть бути непередбачувані, але не мав іншого виходу, тож погодився на допомогу, але з умовою, що німецькі частини не підуть всередину України. Додому члени Центральної Ради поверталися під прикриттям німецьких військ, що згодом окупували Україну, і це стало для українського народу справжнім шоком.

Грушевський пояснював народові, що в інтересах Німеччини допомогти Україні стати самостійною та сильною. Він запевняв,

що німецькі війська залишаться ненадовго, лише очистять Україну від більшовиків та повернуться додому, бо Німеччині самій потрібне військо.

Грушевський, який був талановитим публіцистом, терміново видав статті про «внутрішню спорідненість» українців і німців, про давнє тяжіння української нації до «близького їй по духу і натурі» західного світу, «насамперед до світу німецького». Він стверджував, що революційні соціалістичні кола виявили себе у відносинах до України «твердоголовими централістами і об'єднувачами, нездатними чого-небудь навчитися від революції», виголошував урочисті промови про «українсько-німецьке братерство». Щоб заспокоїти народ, Грушевський писав, що німецька влада хоче, щоб поміж Україною та Німеччиною були щирі і дружні відносини, тож німцям наказано не грабувати і не кривдити українське населення.

На цей час Микола Сергійович не мав де жити і йому доводилося тулитися в будинку Центральної Ради.

Розчарований та обурений війною, що розпочали більшовики з Українською Центральною Радою, в квітні 1918 року Грушевський пише: «…перше, що я вважаю пережитим і віджитим… се наша орієнтація на Московщину, на Росію… Вона була підірвана російською революцією…»

Найважливішим згідно думки багатьох істориків-фахівців є законодавчий акт УЦР, якій вийшов 29 квітня 1918 року. В ньому було схвалено конституцію, яка стверджувала республіканську форму правління з парламентарно-демократичним режимом. Таким чином, законодавча влада в Українській Народній Республіці мала перевагу над виконавчою. Головним законодавчим органом були затверджені Всенародні збори України, які обирали голову Всенародних зборів. М. С. Грушевського і було обрано першим президентом Української Народної Республіки.

Ця подія повинна була вивести українську політику на новий рівень, але УНР переживала кризу. По суті, головною проблемою України того часу була відсутність централізованої влади. Раді міністрів не вдалося опанувати ситуацію, скрізь був хаос і анархія, що не влаштовувало й німецьку окупаційну владу.

На засідання 29 квітня, де вирішувалися дуже важливі справи, німці прислали військовий загін, що вдерся до зали засідань з криком: «Руки вгору!». Усі члени Центральної Ради підняли руки. Єдиною людиною, що цього не зробив, був Михайло Грушевський. Коли про це стало відомо в місті – ім'я людини, що протестувала проти поведінки німців, не сходило з людських вуст. Михайло Сергійович Грушевський виріс в очах як

своїх прихильників, так і ворогів.

В Україні була проголошена Українська держава на чолі з гетьманом П. П. Скоропадським. Павло Скоропадський, що після більшовицького перевороту спочатку підтримав Центральну Раду і брав участь в організації оборони України від наступу більшовицьких військ, мав велику перевагу над Грушевським, бо керував єдиним боєздатним корпусом на всій Україні. У середині березня 1918 року Скоропадський сформував опозиційну до Ради політичну організацію – «Українську громаду», яка почала готувати державний переворот і врешті-решт здійснила свої плани за допомогою німецьких військ.

М. С. Грушевський тримався гідно та сприйняв переворот досить спокійно. Він розумів, що введення німецький військ було єдиною можливістю повернути владу Центральній Раді, а в тому, що окупаційні війська підтримали переворот, не звинувачував ані себе, ані жодного члена Центральної Ради.

Зрештою колись амбітний Михайло Сергійович не переоцінював власної ролі. Пробувши головою Центральної Ради тринадцять місяців (до кінця її існування), він гідно тримався у тяжку хвилину. Грушевський писав: «Вороги українства, які й давніше пеклом на мене дихали, у своїм засліпленні вважали мене автором і українського руху й винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене зі своїми лайками й погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми, – а так мусило бути в міру того, як приходилося вирішувати різні питання дальшого життя».

Усю ж відповідальність зазвичай звалили на Грушевського, у той час як він сам вважав, що мав дуже обмежений вплив, і то лише моральний, бо юридично його роль була чисто формальною. Як голова Центральної Ради, тобто законодавчої гілки влади, він лише проводив збори та оголошував їх результати. Зі слів самого Грушевського, фактична ініціатива була в руках Генерального Секретаріату, тобто виконавчої гілки влади.

Слід зазначити, що переворот пройшов майже без пострілів та крові, лише у сутичці із січовими стрільцями, що обороняли Центральну Раду та Грушевського зокрема, загинуло троє вірних гетьманові офіцерів.

Але доля приготувала для Михайла Сергійовича чергове випробування. 30 квітня якийсь молодик, розмахуючи багнетом, намагався завдати шкоди Грушевському, але постраждав не сам Михайло Сергійович, а його кохана людина – дружина Марія Сильвестрівна. То був значно важчий удар для Грушевського, ніж його можливе поранення.

Багатьох істориків дивував той факт, що після гетьманського перевороту Грушевський не виїхав за кордон заради власної безпеки, а залишився у Києві інкогніто. Деякий час він ховався під Києвом, потім в самому місті по знайомих.

Хоча Михайлові Сергійовичу доводилося часто змінювати місце проживання, він не припиняв літературно-наукової праці, бо знаходив у ній спочинок від тяжких переживань останніх років. За той період він написав 4, 5 та 6 частину «Всесвітньої історії», а також книги «Старинна історія. Античний світ» і «Середні віки Європи».

Цікаво, що одразу ж після перевороту він не писав про Україну – ані про державність та самостійність, ані про культуру та історію. У той час Грушевський замислювався над більш широкими темами всесвітньої історії. Можливо, аналізуючи історію інших народностей, він шукав відповіді на болючі запитання – чому не зміг він створити сильну та незалежну українську державу?

До уряду гетьмана Павла Скоропадського Грушевський ставився вороже, але у відносини з ним не входив, зовсім усунувшись від політичного життя. Він відмовився від співробітництва з новою адміністрацією та не увійшов до комісії з організації Української академії наук, мотивуючи це тим, що не може співпрацювати з режимом, що знищив українську державу. Навіть коли повстав Український національний союз, Грушевський у цьому участі не брав, хоча цей Союз був координаційним осередком українських політичних партій й був в опозиції до політики гетьманського уряду. Навіть після скасування гетьманату Грушевський не повернувся на політичну арену. Мабуть, причина була у тім, що на початковому етапі існування Директорії у формуванні її політичного курсу активну роль відіграв Володимир Винниченко, якого у свій час Грушевський відправив у відставку разом з усім Генеральним секретаріатом.

Але Михайло Сергійович брав активну участь у науковому житті, наприклад, в засіданнях Наукового товариства, де тоді дебатувалось питання про реорганізацію академії, був вибраний членом Трудового конгресу.

На початку 1919 року значна територія України, включно з Києвом, була захоплена більшовиками, які почали відбирати в селян землі і передавати їх в «совхози» та сільськогосподарські «комуни». Селянство зобов'язали здавати державі всю сільськогосподарську продукцію, залишаючи певну обмежену норму для особистого споживання. Обмануті селяни почали усвідомлювати, що обіцяних більшовицькою владою «золотих гір»

вони не побачать, і навіть навпаки – влада відбере в них останнє. Запізно почали повертатися симпатії до УЦР, до Директорії. По всій Україні вибухнули повстання проти більшовиків.

З 1919 року Грушевський вирішив «перевести свою роботу за кордон», щоб далі працювати для України. Почалися роки еміграції. Родина Грушевських кочувала з Чехословаччини у Швейцарію, а звідти – в Австрію. Катерині, доньці Михайла Сергійовича, довелося покинути Київський університет, до якого вона вступила і де вже почала свою наукову діяльність, надрукувавши перші статті з літературної критики. Навчання вона продовжувала у Женевському університеті.

Перебуваючи в еміграції, Грушевський багато працював. У закордонних часописах він помістив низку статей про Україну, писав про сумну долю Галичини. Окрім публіцистики займався науковою працею. Виїхавши до Кам'янця, він працював у газеті «Голос Поділля», писав українські підручники з історії для шкіл. Під час життя у Кам'янці Грушевський зрозумів, що не може лишатися осторонь громадської діяльності. Тож у складі делегації від УПСР (Української партії соціалістів-революціонерів) через Галичину він виїхав на конференцію II Інтернаціоналу, а також взяв участь в Люцернській конференції.

Врешті-решт Грушевський створив таку громадську організацію, як Український соціологічний інститут. Вона фінансувалася за рахунок доволі скромного спонсорства. У цій організації навколо Михайла Сергійовича зібралося багато науковців та громадсько-політичних діячів, серед яких був син його колишнього наукового керівника Дмитро Антонович, а також В. Старосольський, М. Шраг, М. Чечель, М. Шаповал, В. Мазуренко, І. Штефан, П. Христюк, В. Липинський та інші. До роботи Українського соціологічного інституту у Відні долучилась і дочка Грушевського Катерина.

Метою інституту Грушевський вважав інтеграцію українського суспільства до європейського та американського, поширення інформації про Україну по всьому світові. Як провідний історик та соціолог Михайло Сергійович склав доволі прогресивну програму діяльності інституту: по-перше, слідкувати за світовим соціальним процесом та за соціологічними дослідженнями і популяризувати їх серед українців; по-друге, представляти українців у інтернаціональних та національних організаціях, які відображають соціальний рух, а крім того, інформувати світову та українську громадськість про український соціальний рух та українську літературу.

План організації інституту Грушевський виклав у проекті «Про Український соціологічний інститут» від 20 жовтня 1919

року. У першому пункті проекту зазначалося, що професору М. Грушевському асигнуються кошти (1 872 000 швейцарських франків) на користь інституту. На ці кошти Михайло Сергійович планував побудувати бібліотеку, архів, типографію, відкрити філії у європейських культурно-наукових центрах. Значних витрат вимагали участь у конференціях та конгресах.

Грушевський виділив два основні напрямки діяльності Українського соціологічного інституту: лекційний та видавничий. «Насамперед, – говорив Михайло Сергійович, – слід було спростувати фальшиву репутацію некультурності українства».

За умов, коли розвиток суспільних і гуманітарних наук в Україні фактично припинився, працівники інституту намагалися не втрачати міжнародних наукових контактів і працювати на рівні світових стандартів. Звичайно, умови еміграції, конфлікти й непорозуміння між представниками різних політичних організацій, брак коштів не можна вважати сприятливими для повноцінної наукової праці. Але навіть за таких вкрай несприятливих умов науковці інституту підготували й видали 13 наукових праць, у тому числі дослідження М. Грушевського «Із починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток», де вперше побачили світ невідомі праці М. Драгоманова, а також книги «Теорія нації» В. Старосольського, «Держава і соціалістичне суспільство» М. Шрага та «Україна на переломі» В. Липинського. Під грифом інституту вийшла в світ і одна з перших власне соціологічних українських праць «Початки громадянства. Вступ до генетичної соціології» Михайла Грушевського.

Окрім Грушевського інші співробітники Українського соціологічного інституту також поєднували видання наукових праць з лекційною діяльністю. Для українських емігрантів ними були організовані безплатні курси із суспільних наук, що охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії. Наприклад, Грушевський вів початковий курс суспільного і громадського життя, або генетичну соціологію; соціальні основи розвитку мистецтва викладав Д. Антонович; історію української революції – П. Христюк; теорію нації – В. Старосольський; курс «Держава і державне право» – М. Шраг.

Грушевський докладав надзвичайно багато зусиль для розвитку інституту. Він навіть відмовився від посади ректора Українського вільного університету, аби повністю сконцентруватися на науково-видавничій діяльності інституту.

Український вільний університет був приватним українським університетом, який заснували 17 січня 1921 року у Відні. Ініціаторами його заснування були українські професори

університетів Австро-Угорської і Російської імперій, письменники, журналісти і студенти, які після Першої світової війни й українських визвольних змагань опинились в еміграції. Але Грушевський обрав Український соціологічний інститут.

Саме в Українському соціологічному інституті Грушевський оприлюднив курс генетичної соціології та почав впроваджувати її в українознавство, яке прагнув довести до європейського рівня. На думку Михайла Сергійовича, українське суспільство треба було досліджувати у взаємозв'язку з політичними, економічними, культурними, релігійними, фольклорними, етнографічними та психологічними чинниками. А особливого значення він надавав дослідженню психології народного життя, її залежності від соціальних явищ. Значення соціології в цілому Грушевський вбачав, перш за все, в тому, щоб допомогти кожній людині зрозуміти суспільство, в якому вона живе.

Щоб мати уявлення про погляди Грушевського на предмет соціології, треба прочитати його працю «Початки громадянства». Михайло Сергійович дає в ній таке визначення соціології: це наука про загальні і постійні тенденції і форми соціального розвитку.

Проаналізувавши основні ідеї позитивізму, еволюціонізму, соціології та марксизму, Грушевський помітив, що прихильники цих напрямків мають переконання, ніби соціальне життя можливо звести до формул, які описують явища природи. Але сам він тримався думки, що соціальне життя має історичний характер, тому жоден із соціальних законів не володіє тими прогресивними функціями, що притаманні законам природи. Якщо в окремих сферах соціального життя – економічній, демографічній, психологічній та інших – можна зафіксувати постійність у змінах або описати зміни якоюсь функцією, то комбінації різних рядів змін та їх перетинання роблять прогнозування соціальних явищ майже неможливим.

«Потрапляючи в потік історичних змін, соціальні форми, при всій своїй тенденції до одностайності, піддаються дуже різнопорядним впливам зовнішніх обставин і основних факторів соціального життя – біологічних, економічних та психологічних», – писав Грушевський. У його уявленні «кожна з цих функцій мала тенденцію створювати певні соціальні форми у певній послідовності і однозначності так само, як мінерал кристалізується згідно зі своїми властивостями у певний многогранник. Але складність соціального прогресу на кожному кроці порушує процеси кристалізації цих форм, впливи різних функцій соціального життя перехрещуються, нейтралізуються, викликають регресивні рухи або зміни у формах соціальної

еволюції». Таким чином виходило, що, наприклад, біолог може дати приблизну картину анатомічного та фізіологічного стану людини на певній стадії її життя, а соціолог стосовно стану суспільного життя цього зробити не може.

Розглядаючи суспільну еволюцію, Грушевський стверджував, що головними її тенденціями є диференціація і інтеграція, або, іншими словами, вічна зміна, чергування індивідуального самозадоволення і колективізму. На його думку, соціологія може визначити типові ситуації і типові тенденції цього життя, і вони відчуваються у постійних повторюваннях певних взаємовідносин між явищами. Ці взаємовідносини можуть бути підведені під категорію емпіричних законів. А в людському суспільстві діють біологічні закони самозбереження роду, постійної диференціації, спадковості, виживання найбільш пристосованих та інші. Можна вказати і на аналогічні психологічні закони – наслідування і вибору, економічні закони – залежність рівня виробництва від попиту і пропозиції, розподілу праці тощо.

Грушевський підмічав, що в межах кожної з цих сфер існує власна необхідність і власні причинно-наслідкові зв'язки, які дають можливість конструювати окрему науку, скажімо, політичну економію або соціальну психологію. Завдяки цьому і весь соціальний процес, детермінований цими факторами, набуває певного ритму і певних рис загальності, наявність яких виводить соціологію за рамки чистої описовості і робить її наукою.

Праця М. Грушевського «Початки громадянства» містить розділ, присвячений «початкам генетичної соціології в українознавстві», в якому дано огляд історико-етнографічних досліджень М. Зібера, Ф. Вовка, М. Чернишова, М. Сумцова та В. Охрімовича з точки зору їх соціологічного змісту, а також проаналізовано перші розділи «Повісті минулих літ» як документального джерела з історичної соціології.

У передмові до праці Грушевський висловлював жаль з приводу того, що соціологічні дослідження, що так активно розпочалися в українській науковій літературі, згодом були згорнуті й заглухли під натиском інших інтересів. Він висловлював надію на відродження інтересу до таких досліджень. Але пауза у розвитку української соціології виявилась значно довшою, аніж міг передбачати Михайло Сергійович. Однак те, що було ним зроблено, не пропало марно. Наукові результати українських учених класичної доби та Грушевського зокрема складають міцні підвалини для відродження і дальшого розвитку їх традицій сьогодні.

Грушевський неодноразово звертався до української

громадськості за кордоном з проханням матеріально допомогти Українському соціологічному інституту, і люди, що мали гроші, не могли відмовити такій людині, як Михайло Сергійович.

14 березня 1924 року Грушевський звітував із доповіддю «Український соціологічний інститут і дослідча кафедра історії культури – загальної і української». У цій роботі Михайло Сергійович зазначив, що він щорічно інформував закордонну громадськість (в основному – американську), та на Науково-технічному з'їзді у 1922 році у Харкові звітував про роботу інституту. Офіційно інститут існував до 1924 року, однак через брак коштів фактично вже у 1922 році припинив своє функціонування.

У 1924 році Грушевський повернувся в Україну – він мав намір створити тут систему соціологічних інституцій і тому ознайомив радянських науковців з основними результатами роботи інституту і виразив сподівання, що надалі буде продовжувати працю у цьому напрямку на рідній землі. Незважаючи на те, що ці спроби не дістали підтримки з боку офіційних кіл, Грушевський нарешті отримав дозвіл на створення кафедри історії України та секції методології і соціології при ній. В цей час на Україні повним ходом йшла українізація, було визнано українську мову як державну мову республіки.

Грушевському вдалося згуртувати круг себе понад півтораста людей, які теж мали бажання працювати над історією України. Михайло Сергійович засновував спеціальні комісії для різних окремих досліджень, наприклад, культурно-історична комісія займалася дослідженнями первісної культури, розглядала давні способи життя, повір'я, обряди, а комісія історичної пісенності збирала українські народні пісні. Чотири окремі комісії розглядали історію різних частин України: Правобережжя, Лівобережжя, степової України й західних земель. Почали виходити книги, присвячені історії України: збірки козацьких дум, історія Києва, історичні дослідження про Галичину, Холмщину, Закарпаття й Буковину.

Грушевському знову довелося працювати без відпочинку. Михайло Сергійович одночасно керував низкою наукових тематичних комісій з дослідження нової української історіографії, історії козаччини, історії освіти, історії України. Нарешті він відчув себе потрібним українському народові.

Кафедра історії України завдала новаторський тон українознавчим дослідженням, бо зосередилася на вирішенні актуальних проблем. Це зумовило структурний поділ кафедри на секції: соціологічного обґрунтування історії та методології, соціально-економічної і політичної історії, історико-культурної з

підрозділами матеріальної та духовної культури. Уперше в самостійну структуру були виокремлені питання теоретичного і методологічного характеру. Головним своїм завданням під час роботи на кафедрі Грушевський вважав підготовку нових кадрів українських істориків. Готуючи істориків, Михайло Сергійович направляв їх на пошук, систематизацію, опрацювання малодосліджених тем, популяризацію набутих знань серед українців та європейської громадськості.

В Україні в умовах політики українізації розгорнулися два паралельні процеси – насадження марксизму та розвиток українознавства як потужного засобу збереження національної свідомості українського народу. Провідником другого процесу став саме Михайло Сергійович Грушевський.

За часів українізації виходять багато його важливих, «знакових» творів. Зокрема IX том «Історії України-Руси», присвячений подіям козацької історії 1651—1657 років. Останній, десятий том, що висвітлював події 1657—1658 років (смерть Б. Хмельницького, Гадяцька угода), був опублікований вже після смерті Грушевського стараннями його доньки Катерини.

Ще один труд Грушевського, «Історія української літератури», створення якого було розпочате ще в еміграції, а перші томи з'явились у 1923—1927 роках, став даниною Михайла Сергійовича українській культурі. У цій праці він поєднав накопичені знання з багатьох наук: історії, археології, фольклористики, етнології, соціології, антропології, географії та інших. Історія української літератури була подана їм через такі особистості, як М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров, О. Лазаревський, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко та інші.

В цей період на честь 60-річчя від дня народження та 40-ліття наукової праці Михайла Сергійовича Грушевського був виданий ювілейний збірник у 3 томах із бібліографією праць ученого за 1905—1928 роки.

Певні труднощі для створення довершеного наукового знання про Україну полягали у відсутності української наукової термінології. До революції 1917 року українська мова вважалася придатною лише хіба що для ліричної поезії, п'єс з народного побуту або популярних брошур. Грушевський доклав чимало зусиль, аби впровадити новий словник української мови, відшукати потрібні терміни та залучити їх до мови, щоб врешті-решт отримати таку українську мову, на якій можна було б писати наукові статті, висвітлюючи всі сторони життя.

Багато українців вважали, що комісія, яка була відповідальна за створення нової української мови, занадто захоплюється іноземними словами, частіше за все польськими та німецькими.

Але згодом вийшли підручники, написані українською, і пройшло не більш десятиліття, як оновлена мова увійшла у всі сфери українського життя, і при цьому всі її розуміли і могли користуватися.

Під безпосереднім впливом ученого у 1926—1927 роках розпочинає свою діяльність Асоціація культурно-історичного досвіду при Київському інституті народної освіти. Грушевський читає тут курси «Сучасна соціологія. Примітивне мислення і його еволюція» та «Соціальні і культурні течії в Україні». Але невдовзі соціологія в СРСР надовго потрапляє під заборону.

М. С. Грушевський очолював і науково-дослідну кафедру історії України. Це був наче історичний університет, де кілька професорів проводили дослідження з історії України й загальної культури. Молоді дослідники-історики могли здобувати тут наукову освіту.

В ті часи Грушевський значну частину дня проводив у приміщенні історичної секції, недалеко від будинку Академії наук, де відбувалися наукові засідання всяких комісій. Він зібрав тут велику бібліотеку, помістив архів історичних матеріалів, прикрасив стіни портретами українських учених. Саме тут Грушевський проводив розмови з вченими, вислуховував студентів.

Зранку Грушевський працював над своїми дослідженнями, з полудня до пізнього вечора бував на засіданнях історичної секції, а ввечері та далеко опівніч – знову займався своєю роботою вдома. До того ж не треба забувати, що державницька робота в 1917—1918 роках тяжко відбилася на його здоров'ї. Але Грушевський не давав собі спочинку, працював і день і ніч і інших тягнув до праці. Він тішився тим, що не даремно повернувся до Києва, що знову міг прислужитися Україні.

З поверненням у 1924 році в Україну розпочала науково-дослідну роботу і Катерина Грушевська. Вона працювала у Історично-філологічному відділенні ВУАН науковим співробітником Культурно-історичної комісії та Комісії історичної пісенності науково-дослідної кафедри ВУАН, була керівником кабінету примітивної культури, незмінним редактором часопису «Первісне суспільство і його пережитки на Україні».

«Етнологічні праці К. Грушевської, – писав її батько, – ставили дуже серйозні поправки до існуючих в науці поглядів, а їх [українців] факти видають яскраве світло на мало досліджені питання соціяльної преісторії України».

Ще одним здобутком К. Грушевської як вченого був її внесок у дослідження українського героїчного епосу (дум) та її носіїв (кобзарів). Дочка Грушевського вважала думи неоціненним

народним скарбом, що заслуговує всебічного вивчення, вимагає збереження, навіть рятування. Саме їй належить ідея видання багатотомного корпусу дум (побачили світ лише два томи – у 1927-му і 1931 році). І досьогодні це – найповніше, найґрунтовніше серед усіх видань українського епосу, з яким «не могло зрівнятися жодне наступне видання» (Ф. Колесса).

Та наступив період жорстокого переслідування українства тоталітарним режимом. У гуманітарній галузі запроваджувалася марксистсько-ленінська методологія, відбувалися тотальні чистки в українознавчих установах ВУАН, які згодом зовсім ліквідували, нищились видання, закривалися часописи. Така доля судилася і тим кафедрам, де працювала Катерина. Почалися цькування й арешти українських учених, нависла небезпека і над самим Грушевським як «українським буржуазним істориком», над Катериною Грушевською як «представницею української буржуазної етнології та фольклористики».

Нелегко було працювати Михайлу Грушевському, мало того, що деякі тодішні партійні та державні керівники, наприклад, В. Чубар, П. Любченко, В. Затонський, не симпатизували вченому, до нього в опозиції були і такі визначні вчені, як А. Кримський, С. Єфремов, не згадуючи вже ортодоксальних істориків-марксистів. Незважаючи на це, Грушевський не припиняв наукової праці. В 1929 році його було обрано академіком АН СРСР, але це мало йому допомогло. Почалися горезвісні репресії, яких не уникнув і Михайло Сергійович. М. Скрипник наполягав, щоб зробити Грушевського президентом Української академії наук, але з початком сталінського наступу на українську культуру це вже було неможливо.

Радянська влада почала фабрикувати справи щодо представників української науки. Першою у цьому списку була справа «Спілки визволення України». Почалися переслідування українських діячів, людей науки й письменства. Грушевського намагалися примусити свідчити проти деяких звинувачених, та він не погодився, тому Михайлу Сергійовичу наказали покинути Україну.

Так Грушевський опинився у Москві, де він продовжував справу свого життя – історичні досліди української історії. Вчений працював в московських архівах, продовжував писати історію української літератури. В цьому йому дуже допомагала донька Катерина, яка була батькові «другими очима» – здоров'я вченого вже було дуже слабким, він втрачав зір.

Не маючи змоги жити у нормальному приміщенні, Грушевський з родиною був вимушений юрмитися в малому, вогкому помешканні. Від таких умов, без належного харчування

та при постійній напрузі Михайло Сергійович почав сліпнути. Катерина читала батькові, писала під його диктовку, вишукувала наукові джерела, старалася, щоб справа його життя не припинилася і він не занепав духом.

Але череда трагічних подій у житті родини Грушевських набирала обертів. На Україні в академічних гуманітарних установах почали подавати голос різні штучно створені «робітничо-селянські інспекції», які писали доноси та погромницькі статті, обвинувачуючи Михайла Сергійовича у «класово-ворожих позиціях». Не залишили ці «науковці» у спокою й Катерину, її звинувачували в тому, що вона «взяла на себе почесну роль фашизму – ревізувати погляди Енгельса».

Тотальний контроль більшовицьких спецслужб нарешті досяг свого логічного фіналу: 23 березня 1931 року у Москві Михайла Сергійовича Грушевського заарештували в справі міфічного «Українського національного центру». Вченого переправили до Харкова для проведення допитів. Його шантажували, погрожуючи свободі його найріднішої людини – доньки. Слідчий пригрозив, що в разі, коли він не визнає своєї участі у антирадянському «Українському національному центрі» та не зізнається в контрреволюційній діяльності, то Катерину зашлють на Соловки.

Хіба ж міг Грушевський принести у жертву свою власну дочку, коли за нього вже постраждали мати та дружина. «Релігія родини» – ось що було на першому місці. Якби ж він тільки знав, що всі його спроби все одно виявляться марними, і життя його любої Кулюні буде зруйновано після його смерті… Але цього Грушевський не знав, і слідчим вдалося вимусити його на «зізнання».

Але тут сталося непередбачуване: Грушевському посприяв високопоставлений більшовик Григорій Ломов – далекий родич Михайла Сергійовича, тому при зустрічі 15 квітня 1931 року із начальником секретно-політичного відділу ОДПУ Яковом Аграновим Грушевський категорично відмовився від своїх «зізнань», заперечив версію про існування «Українського національного центру» і свою керівну роль у цій «організації». Усі свої попередні свідчення він пояснював «хворобливим станом». На запитання Агранова, що саме спонукало його вводити в оману слідство, Грушевський відповів: «Мені важко говорити про це. Я не належу до породи героїв і не витримав 9-годинного нічного допиту. Я стара людина, сили мої давно підірвані. До тюрми я був кинутий у грипозному стані. Я не витримав різкого натиску слідчих… Мене переконували в тому, що я ідейний вождь свого руху, повинен взяти на себе відповідальність за контрреволюційну діяльність організації в цілому і дії окремих її

керівників, а також підтвердити дані ними свідчення, що, безумовно, приведе до пом'якшення участі усіх притягнутих у цій справі осіб. У стані повної безвихідності і відчаю я погодився…»

Грушевський фактично зірвав відкритий політичний процес. Тепер, коли Михайло Сергійович відмовився від усіх свідчень, старання чекістів виявилися марними, тому вченого вирішили звільнити.

16 квітня 1931 року Г. Ягода надіслав Й. Сталіну листа, у якому писав: «Надсилаючи Вам запис розмови т. Агранова з акад. М. С. Грушевським, повинен зауважити, що Грушевському при його виїзді з Харкова до Москви було відомо про те, що у Москві його буде звільнено. Бесіда Агранова з Грушевським 4.04. ц. р., у день приїзду останнього до Москви і його звільнення, не мала характеру допиту».

Відомо, що Грушевський писав листа до Сталіна, в якому прагнув пояснити, чому він спочатку зробив зізнання, а згодом відмовився від них. Зберігся один із варіантів цього листа, в якому Грушевський описував методи роботи слідчого І. Южного: «Слідчий відкинув мої свідчення; він не дозволив мені їх записати, виривав папір із рук, рвав папери, якщо я писав не те, що він хотів. Вживаючи різкі вислови, погрози та інші засоби психічного впливу, він наполягав, щоб я покаявся в усьому, у чому мене, мовляв, викривають свідчення інших залучених – їх ціла купа і вони одноголосне вказують на мене, як на керівника. Якщо я підтверджу їх і висловлю щиросердне каяття, це полегшить долю всіх залучених і мою, у протилежному випадку будуть заарештовані усі близькі мені особи, будуть здійснені десятки повальних обшуків, розорені десятки квартир, зірвані підлоги і стіни, близькі мені особи будуть вислані до концентраційних таборів, де їх розстріляють…»

Далі у цьому листі Грушевський описує, як він запевняв слідчого, що його фальшиві свідчення не принесуть нікому користі. Але слідчий зустрічав ці заяви знущаннями, криками та погрозами. Спочатку Грушевському пропонувалося лише приєднатися до свідчень Івана Лизанівського, Миколи Чечеля, Григорія Коссака, з якими він підтримував приятельські стосунки. Однак згодом слідчий почав вимагати прямих свідчень про власні злочини самого Грушевського. Грушевський пише: «Я довго наполягав на тому, що не можу викласти того, чого не було, але слідчий добився свого; я відчував себе цілком безсилим перед перспективами, які він малював на випадок моєї непокори. Я цілком занеміг до такої міри, що руки відмовлялися мені слугувати і я кінець кінцем підписав цю заяву і був відпущений до камери».

Після невеликої паузи слідчий почав вимагати, щоб Грушевський докладно виклав плани і дії організації, назвав імена інших учасників. Його залишили на ніч у слідчій камері разом із вартовим, у присутності якого він повинен був писати свідчення. Потім Грушевського відправили в камеру, де інший заарештований умовляв ученого зізнатись у всьому і навіть підказував, що слід писати. «Його розповіді, – зауважував М. Грушевський, – підтвердили ті враження, які склалися у мене ще до арешту: якщо потрібні певні свідчення, нема чого відмовлятись – це лише погіршить справу».

Невідомо, дійшов цей лист до Сталіна чи ні, але у 1932 році, коли пройшов процес над членами міфічного «Українського національного центру», було звинувачено п'ятдесят людей, окрім Грушевського, якого називали керівником цього центру!

Михайло Грушевський надіслав 4 вересня 1934 року ще одного листа до голови радянського уряду В'ячеслава Молотова, у якому писав: «Глубокоуважаемый Вячеслав Михайлович! Вот уже 4-й год живу я подневольно в Москве, оторванный от Киева, в котором я наладил было свою научную работу – лишенный возможности ее вести, и подвергаясь всяким неудобствам и лишениям – морального и даже чисто материального характера. […] Я принужден ютиться в Москве с женою и дочерью (старшим научным сотрудником Украинской академии наук, помогающим мне – ввиду ослабления моего зрения) в двух маленьких комнатах – сырых, нездоровых, шумных, совершенно непригодных для научной работы, без мебели, без самых необходимых книг. Мое опальное положение имело последствием, что связи с академической базою фактически отмерли – хотя звание академика за мною сохранено. Украинская академия и Украинское государственное издательство прекратили печатание моих работ и изданий; издания уже законченные не были выпущены в свет или изъяты из обращения, начатые печатанием остановлены и разобраны – хотя прошли все инстанции и были одобрены к печати. […] Не решаюсь отнимать у Вас время длинным писанием. Если заинтересуетесь, мой двоюродный брат Георгий Ипполитович Ломов может осведомить Вас и о постигших меня злоключениях, о моей работе и о моем положении. Я подавал через него записку также тов. Сталину. Опала, меня постигшая, является или ошибкою, или «профилактическою мерою», целесообразность которой весьма сомнительна. Когда я возвращался из-за границы в 1924 г., по приглашению Украинской академии наук, я ориентировался на национальную программу Ленина. В заграничной украинской прессе я мотивировал свое возвращение уверенностью в

предстоящем подъеме украинской культуры в Советской Украине под руководством этой программы и набросал план своей научной деятельности: это навлекло на меня резкие осуждения и выпады националистических кругов, но я остался верен своим планам. […] Смею надеяться, что Вы, глубокоуважаемый Вячеслав Михайлович, как глава социалистического правительства, не откажете во внимании к моему обращению и не поставите в вину, если я что-нибудь сказал тут невпопад, в том убеждении, что исследовательская работа моя нужна и напрасно пропадает мое время и силы – напрасно я мучусь со своею семьею вместо производительной научной работы. Поэтому и обращаюсь к Вам – во имя «освоения прошлого!»

С истинным почтением академик Михаил Грушевский. Москва, 4 сентября 1934. Погодинка 2/3 кв. 102. Тел. Г. 3.84.72».

На цей лист теж не було відповіді.

ОГПУ не збиралося залишати Грушевського у спокої. Листування «українського контрреволюціонера» переглядалося, його зустрічі документували у безлічі звітів, за його донькою встановили стеження. Цікаво, що у документах ОГПУ є записи щодо того, що Грушевський входить до складу нової контрреволюційної організації «Російська національна партія».

Всі ці події так підірвали здоров'я Михайла Сергійовича, що дружина, рятуючи його, вивезла вченого восени на лікування до Кисловодська. Мабуть, вона сподівалася на цілющі кавказькі води, але даремно – здоров'я чоловіка стало ще гірше.

Подорож родини Грушевських до Кисловодська контролювалася НКВС. Так, заступник начальника Секретно-політичного відділу Головного управління держбезпеки НКВС СРСР Г. Люшков повідомляв уповноваженого НКВС по Північно-Кавказькому краю Лаврушина: «Своє керівне становище серед українських націоналістичних кадрів Грушевський зберіг і дотепер. Він нами активно розробляється по справі «Старец», по якій є перекриті агентурні відомості про підготовку втечі Грушевського за кордон. Не виключаємо можливості, що подорож Грушевського до Кисловодська буде використано для зустрічей з організаторами втечі, а можливо, і практичного її здійснення. Відвернення втечі Грушевського має виняткове політичне значення. Пропонуємо:

1) відрядити до Кисловодська досвідченого оперативного працівника для організації агентурної розробки Грушевського у Кисловодську;

2) забезпечити перлюстрацію усієї його кореспонденції; 3) забезпечити постійне стеження за ним через розвідку та агентуру; у разі виїзду супроводжувати його розвідкою;

4) забезпечити виявлення та перевірку зв'язків Грушевського у Кисловодську й особливо осіб, які приїздять до нього на зустрічі;

5) про хід розробки Грушевського інформуйте нас спецповідомленням кожні п'ять днів.

Грушевського супроводжуємо розвідкою».

У Кисловодську здоров'я Грушевського продовжує погіршуватися. Є запис з історії хвороби: «Поступил в тяжелом состоянии… Подвергся 4-кратному оперативному вмешательству… Глубокий старик… Спина представляет собой большую раневую поверхность от шеи до поясницы. На спине гноящаяся рана от бывших операций. На шее больше к низу раневая поверхность с обильным количеством гноя».

12 жовтня 1934 року Грушевському зробили першу операцію – видалили карбункул. Повідомлення розвідки було таким: «По заключению врачей Грушевский опасно болен. Наблюдение за семьей заслуживающего ничего не дало».

Після операції вчений перебував у ліжку з високою температурою. Його стан не поліпшився, і 16 жовтня йому було зроблено нову операцію. Невідомо, чи мала допомогти Грушевському ця операція, але вона його вбила. 25 листопада 1934 року Михайло Сергійович Грушевський помер.

Після того, як Грушевський пішов із життя, директор Кисловодського санаторію, в якому перебував академік, надіслав телеграму своєму московському керівництву: «Грушевский умер. Семья желает хоронить в Киеве. Срочно выясните – молнируйте возможность добиться отдельного вагона. Венгеровский».

Телеграму надіслала і дочка вченого, Катерина Грушевська, яка повідомила про смерть батька московських друзів. Це теж було зафіксовано у звітах НКВС: «…Сообщаем, что после смерти Грушевского дочь его телеграммами-молниями оповестила по Москве:

1. Ипатьеву, проживающую по Б. Грузинской, № 56, кв. 2;
2. Бачманову – по Погодинской, № 2/3, кв. 102;
3. Опокова – Петровские линии, № 20, кв. 23;
4. Богомольца – Сивцев Вражек, № 4, кв. 4».

У листі до академіка К. Студинського Катерина Грушевська писала: «Наша страшна втрата цілком приголомшила нас, не можемо привикнути до неї і не знаю, чи зможемо коли… Одно тільки мені ясно, що при тім вичерпанню і знесиленню, до якого довело його тяжке працьовите життя, з хворобою боротися йому було несила, се не раз сам висказував, ще при здоровлю – тільки ніколи ми не припускали, що се вже так близько, не вірили сему до останнього дня й останньої хвилі. Не можу з тим погодитися і

тепер».

Тіло померлого перевезли до Києва, труну встановили в головному залі Української академії наук, і 29 листопада відбувся похорон. Організація похорону пройшла «за рахунок держави».

Похоронили Грушевського на Байковому кладовищі в Києві, де вже раніше спочили такі визначні українські діячі, як Антонович, Лисенко, Грінченко, Нечуй-Левицький, Леся Українка.

Сумна звістка сколихнула галичан, і вони в своєму часопису «Рідна школа» так висловили свої почуття у некролозі: «На Байковому цвинтарі в Києві виросла нова могила. Спочив у ній найбільший історик України, великий учитель і духовний вождь покоління Всеукраїнського здвигу, президент Української Держави в роках 1917—1918, в'язень царату під час світової війни і в'язень Червоно-Москви в останніх роках свого трудящого життя Михайло Грушевський».

На могилі вченого встановили надгробний пам'ятник з лаконічним написом «Михайло Грушевський».

Після несподіваної смерті Грушевського радянська влада тимчасово призупинила тиск на сім'ю вченого, за родиною закріпили житлову площу, дружина отримала персональну пенсію, а також академічне постачання, доньку запросили до складу комісії ВУАН для вшанування батькової пам'яті, взяли на роботу в Інститут матеріальної культури «для вивчення наукової спадщини акад. М. Грушевського», а в липні 1936 року – в Інститут літератури ВУАН. Катерина займалася вшануванням пам'яті батька до останнього: за час до арешту вона встигла підготувати до друку батькові рукописи десятого тому «Історії України-Руси» та том шостий «Історії української літератури».

10 липня 1938 року все почалося спочатку – слідство, допити, арешт та ув'язнення. Тільки тепер під пильним оком НКВС була Катерина Грушевська, яку звинувачували в черговій «змові» проти радянського народу. Офіційною підставою для її арешту і звинувачення в участі в «антирадянській українській організації» стало свідчення К. Ф. Штепи (професора Київського університету, що відвідував Грушевських після 1934 року в Києві, а до того бував і в Москві, виконуючи насправді роль провокатора).

Система ведення слідства та отримання потрібних свідчень працювала безвідмовно: на оригіналах протоколів допитів досі залишилися сліди сліз та крові Катерини, а також її підписи – «докази» її провини. А звинувачували її у всіх смертних гріхах: в участі в «антирадянській українській організації», налагоджуванні конспіративних контактів із Заходом, в тому, що у своїй контрреволюційній діяльності була пов'язана із закордонними націоналістичними організаціями – ОУН і УВО, була серед

ініціаторів створення націоналістичної групи в Академії наук, підтримувала інші споріднені угруповання, наукове відрядження в Західну Європу нею нібито цілком було використано «по националистической линии…»

Може, спочатку вона й намагалася заперечувати – але час спливав, і ось вона вже власною рукою писала: «Із самого початку своєї наукової роботи я працювала головним чином над питаннями первісної і української етнографії та українського фольклору, тобто в галузях наук, які неодноразово були ареною гострої ідеологічної боротьби, особливо жорстокої в останній час. У своїй практичній науковій роботі я свідомо і навмисно притягувала контрреволюційні націоналістичні концепції, відкидала наукові обґрунтування низки положень класиків марксизму, зводила наклепи на український трудовий народ і розквітлу за радянської влади його народну творчість під впливом національної політики комуністичної партії, «згідно з директивою Сталіна…»

Чи, може, не сама писала вона ці строки, а вже замучена та знесилена, залякана побоями та принижуваннями, у напівнепритомному стані щось підписувала на аркушах, які підсовували їй наполегливі слідчі, що заздалегідь потурбувалися запастися подібними самозвинуваченнями? Система перемолола дочку Михайла Грушевського. На це знадобилося дев'ять місяців: 15—16 квітня 1939 року на закритому судовому засіданні військовий трибунал Київського особливого військового округу засудив К. Грушевську до восьмирічної каторги, «поражения прав» на п'ять років і конфіскації майна.

На суді Катерина відмовилася від своїх свідчень на попередньому слідстві, заявивши, що низка свідчень «слідством записана не досить вірно» і вимагає додаткових уточнень. Заявила, що до жодної антирадянської організації не входила, ніякої шпигунської роботи не вела та звернулася до трибуналу з проханням посприяти збереженню наукової спадщини батька. Але засідання йшло «без допущения защитников». Військовий трибунал визнав К. Грушевську винною у сприянні антирадянській діяльності української націоналістичної організації з метою «встановлення фашистської диктатури».

Військова колегія Верховного суду СРСР у відповідь на подану апеляцію своїм рішенням від 5 червня 1939 року суворий вирок залишила в силі.

Катерина Грушевська відбувала покарання на Магаданщині. Згідно зі спогадами, на засланні була постійно пригніченою, а людей цуралася. У 1940—1941 роках академік К. Студинський клопотав про її звільнення. Ймовірно, справу К. Грушевської таки

розпочали переглядати. Проте в умовах війни про неї вже не згадували. Лише матір побивалася за своєю єдиною донькою, пишучи їй щотижня листи.

Шлях Катерини Грушевської лабіринтами ГУЛАГу був довгим. Були листи до матері, чекання її листів, переживання за долю їхньої домівки, за книжки і рукописи – головне, за здоров'я мами. Та найтрагічнішим було те, як сімдесятирічна мати Катерини, Марія Сильвестрівна, що залишилася в Києві самотньою, билася об лід тієї людиноненависницької системи: спочатку не могла дочекатися жодних відомостей про доньку від тюремних властей, згодом була не в силі полегшити її жахливу долю. А 9 серпня 1938 року був арештований брат М. С. Грушевського Олександр Сергійович.

У відчаї М. С. Грушевська пише у високі інстанції – ЦК КП(б)У, ВКП(б), до Верховної Ради Союзу і УРСР, генеральному прокурору Панкратьєву, Берії, навіть Сталіну, звертається до академіків О. Богомольця і К. Студинського, щоб посприяли розглядові заяв-скарг, допомогли в її жахливому становищі. Вона просить, щоб добитися перегляду справи, хоче врятувати дочку, вирвати її з неволі.

Та найчастіше таки пише Марія Сильвестрівна дочці, постійно шле телеграми, висилає гроші, посилки, водночас не припиняючи клопотань про перегляд справи. Скільки сил вона положила, щоб дізнатися про місця перебування дочки, від якої листів одержує мало (виявлено лише два), скільки пише їй – не дають відповіді архіви, навіть матеріали, що зберігаються в архівах СБУ Відправлені листи до дочки не доходять, не знаходять її на нескінченних етапах, їх ніби навмисно ретельно повертають в Київ, доводячи згорьовану хвору жінку до крайньої розпуки. Гірка іронія долі – ті листи Марії Грушевської, що поверталися з Магаданської області, написані й відправлені протягом 1940 року, збереглися, заховані у ПДІА України в Києві.

Відомо, що в липні 1940 року Катерину Грушевську відправили у Владивосток, де проводили повторне слідство, а в 1941 році перед самою війною вона написала матері, що знаходиться в Москві, була на допиті в прокурора і скоро повернеться в Київ. Проте у зв'язку з воєнними діями її відправили на «жительство» в Уфу. Померла Катерина 30 березня 1943 року в Темлагу.

З архівних фондів і матеріалів КДБ нині повертається сумна історія і гірка правда родини Грушевських, тяжка доля Катерини – чарівної Кулюні. Бо своєю діяльністю, своїм життям Катерина Грушевська заслуговує на те, щоб про неї знали, віддали їй належне, вона вартує доброї пам'яті, як і її батько.

Чи була смерть Грушевського природною, чи сталася вона з таємного наказу – важко сказати. В усякому разі ця смерть була цілком своєчасною для влади.

Ще у 50—60-ті роки XX ст., у період «відлиги», виявилися факти, що переконливо засвідчили: справу «УНЦ» було інспіровано. Наприклад, М. Шраг, колишній член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), який проходив у справі «УНЦ» і котрому пощастило вижити, 11 березня 1965 р. свідчив: «На слідстві у 1931 р. до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих Пустовойтова, а інколи Когана фізично і морально змучили мене і деморалізували. Крім того, під час мого арешту померла моя донька, що завдало мені великої травми… Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчого я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих… Відвідування та зустрічі у домашніх умовах з приводу різних сімейних урочистостей зі своїми товаришами… я видавав як наради учасників контрреволюційної організації. Тобто я писав усе, що від мене вимагали, аби лише мене не викликали вночі та не кричали».

Викладач Промакадемії УСРР М. Васильківський, якому також пощастило вижити, у своїх скаргах 1954-го та 1957 р. писав: «Свідчення, дані мною у 1931 р., брехливі. Вони були видобуті слідством методами фізичного та психічного примусу… Очних ставок не було, не було висунуто хоча б конкретних обвинувачень будь-яких осіб у письмовій формі. За таких умов судочинства у 1931 р. виявляться суперечності, а звідси легко буде бачити вигаданий характер усього обвинувачення».

Не дивлячись на такого роду свідчення, упродовж багатьох років офіційно стверджувалося, що «Український національний центр» існував, а його лідером був М. Грушевський.

Сьогодні доведено, що засуджені за цією справою «УНЦ» 50 осіб (строк ув'язнення від трьох до шести років) стали жертвами брехливих звинувачень. У 1934—1941 роки 33 з них знову засудили за «антирадянську діяльність» і «шпигунство»; 21 особу розстріляли, 12 отримали нові строки. Більшість із них померла у таборах.

По-іншому склалася доля М. Грушевського. Лише тепер вдалося розшукати документи, що проливають світло на останній період його життя. Як вже говорилося, його заарештували у Москві 23 березня 1931 року. Проте до останнього часу було невідомо про епізод, що трапився напередодні арешту.

Справа в тім, що М. Грушевський 19 березня 1931 року у

Москві пішов до Олександра Шумського, як до голови ЦК працівників освіти СРСР. Академік просив допомоги, оскільки дізнався, що поки він у Москві, його виселяють із київської квартири. О. Шумський, колишній нарком освіти УСРР, який був давно знайомий із М. Грушевським, обіцяв допомогти. Інше прохання вченого полягало в тому, чи не допоможе йому О. Шумський підшукати якусь роботу у Москві, «допоки все не з'ясується».

О. Шумського, напевно, налякало це прохання, і він вирішив повідомити самого Сталіна про цю зустріч і розмову. Того ж дня він написав листа, в якому є така інформація: «На моє питання, що саме з'ясується і які мотиви його рішення, він заявив, що у Києві дуже багато чуток про близьку війну і надто тривожна атмосфера, а тому він хоче перебратися до Москви. Важко сказати, чи є цей мотив дійсною причиною до втечі з Києва, оскільки він багато плакався на неможливі умови для роботи. Безсумнівне лише те, що поведінка цього старого відбиває панічні настрої частини української інтелігенції. По суті, на його прохання я йому відповів, що, оскільки він не знає, де і що він хотів би робити, то мені буде важко його куди-небудь адресувати і порадив йому подумати над цим питанням».

Та думати М. Грушевськомупро своє працевлаштування довго не довелося: всі плани порушив арешт.

Зберігся російськомовний машинописний варіант протоколу допиту обсягом чотири сторінки, на кожній з яких є підпис М. Грушевського і рукописне підтвердження, що окремим виправленням у протоколі можна вірити. На багатьох документах, зокрема, на доповідних записках, на доповідях про етапування М. Грушевського можна знайти такі примітки: «Відправлено тов. Сталіну». Це, безсумнівно, свідчить, що «вождь народів» слідкував за колізіями навколо академіка.

Збереглися і документі, що розкривають методи роботи слідчого І. Южного. Він, наприклад, на допиті Миколи Чечеля 4 березня 1931 року шантажував його «зізнаннями» М. Грушевського, хоча академік на той час ще не був заарештований. М. Чечель тримався і заявляв: «…Коли мені буде показано свідчення Грушевського, Лизанівського та Голубовича, писані їхньою власною рукою, де іде річ про мою належність до організації, то під цим підписуюсь. Я готовий своїм життям ручатись, що ані Шраг, ані Христюк, мої політичні однодумці, не діяли нічого ворожого проти Радянської влади, почавши від 1920 р. А коли вони робили, то робив і я».

Однак уже наступного дня після відповідної «обробки» М. Чечель визнав «свою приналежність до контрреволюційної

організації, що мала на меті повалення Радянської влади, й до складу якої входили Христюк, Голубович, Євген Филипович, Лизанівський, Грушевський».

Грушевський розумів, що влада знову хоче використати його ім'я, авторитет у власних розрахунках. Розумів він і те, що все йде до чергового показового процесу і йому доведеться грати на цьому процесі провідну роль. І тоді Грушевський наважився на крок, який зруйнував задуми чекістів щодо проведення показового процесу: він спростував версію про наявність «УНЦ» і свою керівну роль у ньому.

Одним із свідчень незадоволення Москви невдалою спробою харківських чекістів зробити вченого лідером «УНЦ» можна вважати короткий, але виразний документ – службову записку від 19 квітня 1931 року начальника секретно-оперативного управління ОДПУ Ю. Євдокимова до В. Балицького. «Особисто тов. Балицькому. Надсилаю два документи: рапорт від 4.IV.31 і запис розмови т. Агранова з професором Грушевським від 15.IV.31. До відома та належних висновків. Євдокимов».

Висновки, як ми знаємо, зробили: 50 осіб, обвинувачених в участі в «УНЦ», засудили у лютому 1932 року у «закритому порядку», а М. Грушевський залишився під пильнуванням ДПУ-НКВС не просто до кінця життя, а до його останніх хвилин.

Марія Сильвестрівна, приїхавши до Москви, не впізнала свого чоловіка, так він змінився. Він багато не говорив, але розказав тільки, що в Харкові його довго допитував слідчий Южний, увесь час загрожував, кажучи між іншим, що зашле дочку на Соловки на 10 років. «Якби ще раз отаке – не витримав би», – зірвалося у Михайла Сергійовича.

Із метою одержання інформації чекісти активно використовували агентуру. Одним із найцінніших для них агентів був колишній професор Ніжинського педінституту Костянтин Штепа, завербований ще у 1928 році. Він переїхав до Києва у 1930 році і був використаний як агент секретно-політичного відділу Київського обласного відділу ДПУ під псевдонімом «Медведєв» – для «розробки групи М. Грушевського».

Збереглися документи щоденного стеження за родиною Грушевських. За документами, він часто зустрічався із академіком Михайлом Сперанським (бібліотекою якого користувався), професором Миколою Дурново, професором Григорієм Ільїнським, професором В'ячеславом Ржигою та іншими особами переважно з академічного середовища. Саме цих осіб, як, до речі, і самого М. Грушевського, чекісти почнуть вписувати у контрреволюційну організацію «Російська національна партія». Незрозуміло, але М. Грушевського, який, за документами чекістів,

поставав керівником «української контрреволюції» у Москві, «вписують» чомусь все-таки у «Російську національну партію».

У травні 1934 року міністр освіти УСРР Володимир Затонський офіційно звертається до секретарів ЦК КП(б)У Станіслава Косіора і Павла Постишева з нагадуванням про необхідність якось розв'язувати питання з М. Грушевським у Москві. Наближалася чергова сесія ВУАН, і Грушевського можна було б вивести зі складу академії. Однак «вожді» України дозволу на вигнання М. Грушевського з академії не одержали. Не чіпали академіка й у Москві, хоча «компромат» проти нього накопичувався буквально по годинах. Більше того, йому надають можливість поїхати на відпочинок. І 6 вересня академік виїхав із Москви, а 9 вересня 1934 року прибув разом із дружиною та донькою на станцію Мінеральні Води, звідки поїхав до Кисловодська.

Документи НКВС містять надзвичайно цікаві і цінні свідчення про контакти академіка під час його відпустки. В одному з перших повідомлень про його поведінку було зафіксовано, що Грушевський тримається відокремлено, ні з ким, крім доньки і дружини, не спілкується. Потім серед тих, з ким ще спілкувався вчений, називають професора Йосипа Полака із Московського геодезичного інституту, професора Володимира Равдинікса з Ленінграда, академіка Костянтина Воблого, який у той час також відпочивав у санаторії.

Є повідомлення про те, що Грушевський помер 25 листопада 1934 року о 2-й годині дня у Кисловодській міській лікарні імені О. Рикова, де він перебував у палаті № 2 із 3 листопада з діагнозом «злоякісний карбункул спини. Сепсіс». Збереглася повна історія хвороби вченого за номером 1364, яка дозволяє буквально по днях відтворити зміни фізичного стану та погіршення його здоров'я, що й призвело до смерті. Є запис про те, що 16 листопада Грушевському було зроблено переливання крові, взятої від його доньки Катерини Михайлівни, що 19 листопада стан М. Грушевського різко погіршився і 22 листопада зробили нове переливання крові, взятої знову від доньки, але це вже його не врятувало. 25 листопада лікарі констатували: «Смерть при нарастании сердечной слабости».

Фактично відразу після смерті вченого виникла версія про її насильницький характер. Свого часу Іван Майстренко зауважив: «З Грушевського почалася доба вимирання видатних, але небажаних Сталінові людей, як Максим Горький, Орджонікідзе, Кіров та ін.» Майстренко вважав, що обставини смерті академіка були загадковими. Хто стояв за проведеними операціями? Чи не було у ході цих операцій застосовано якихось недозволених

медичних методів?

Незаперечним є той факт, що Михайло Грушевський являє собою одну з головних постатей українського національного самоствердження в новітній історії України.

Грушевський зробив для української науки більше, ніж будь-хто з його попередників. Першою й найвизначнішою його заслугою є те, що він створив повну історію України, на що не могли відважитися інші вчені. Вони займалися окремими історичними питаннями, але ніхто не мав відваги охопити поглядом усе минуле України, від початку до сучасності. Їм здавалося, що нема до того джерел, що багато історичних подій важко дослідити, тому і неможливо звести історію України в єдине ціле.

Грушевський не злякався цих перешкод, він вважав питанням своєї честі й честі всього сучасного покоління створити цілісну історію України, пояснити українському народові, яким було його минуле. Праця була нелегкою, він почав її, як тільки приїхав до Львова у 1894 році, а продовжував до кінця свого життя – повних сорок років! Його велика «Історія України-Руси» складається з десяти томів, це понад 6000 сторінок друку. Як вчений і як суспільно-політичний діяч М. С. Грушевський розумів, що, тільки збагнувши своє минуле, народ знайде дорогу у майбутнє.

У своїх працях Грушевський також багато місця відводив історії культури. Одна з найкращих його праць носить назву «Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці». Не менше цікавився він давнім письменством. Історія української літератури в п’ятьох томах (доведена до кінця XVI ст.) написана Михайлом Сергійовичем надзвичайно живо і по-новому освітлює українську письменницьку і, головне, словесну творчість.

До того ж Грушевський не тільки писав історичні праці, але й сам творив історію – він був творцем нового українського життя. Коли прийшла революція, він став на чолі нової Української держави. Він вважав, що наш край великий і багатий, він створений для розвитку великої, економічно багатої держави. Михайло Сергійович сподівався, що український народ, повний життєвої сили, енергії, здібний, витривалий, здатний до організації, до громадської солідарності, буде щасливим. «Пройде цей надзвичайно гострий і тяжкий момент й соціальне життя увійде в свої береги, здобутки революції будуть закріплені, інтереси трудящих верств будуть забезпечені, культурні й національні умови українського життя утверджені…» – писав Грушевський.

В наш час М. С. Грушевський повертається до нас у

пам'ятниках, назвах освітніх установ, вулиць, майданів. Портрет Михайла Грушевського зображено на банкноті номіналом 50 гривень та на пам'ятних монетах 1996 та 2006 років. У багатьох куточках світу започатковано асоціації, створено видавничі та наукові фонди імені Грушевського, встановлено премії, стипендії, що носять його ім'я, а Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка у Львові започатковано дуже престижну відзнаку: почесну медаль М. Грушевського.

Україна також шанує М. С. Грушевського як суспільно-політичного діяча, що очолив Українську Центральну Раду, яка проголосила в 1918 році Українську Народну Республіку. Завдяки цьому вперше світ дізнався, що на землі існує Українська держава. Своєю працею М. Грушевський закладав підвалини української державності. І сьогодні, коли Україна відновила свою незалежність, ми з пошаною і гордістю згадуємо ім'я першого президента Української Народної Республіки Михайла Грушевського.